

איחולים לכתיבה לשנה טובה על פי טקסטים מהגניזה הקהירית ומהספרות הרבנית

איתמר דגן

א. מבוא

במאמר זה אעיין בתולדותיו ובדרכי התפתחותו של האיחול לכתיבה לשנה טובה. במחקר כמעט לא הוקדשה לנושא זה תשומת לב, ועיקר הדגש הושם על היבטים היסטוריים, חברתיים ואומנותיים של תופעת משלוח כרטיסי הברכה לשנה טובה.¹ אייחד אפוא את דברי לדין בתפיסה העומדת ביסודו של האיחול ולעיון במקורותיו, בנוסחיו ובאופן יישומו בכתב ובעל פה למן המאה האחת עשרה ועד שלהי המאה התשע עשרה, עם התגברותה של תופעת משלוח כרטיסי הברכה לשנה טובה.² המקורות שאעסוק בהם לקוחים ברובם מגדול מן הספרות הרבנית

1 לביבליוגרפיה על תולדותיהם ותוכנם החזותי והטקסטואלי של כרטיסי הברכה לשנה טובה ראו: ש' צבר, 'סקירת הספרות על גלויות וכרטיסי ברכה יהודיים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כז (תשע"א), עמ' 269–290; ובמיוחד: הנ"ל, 'לתולדות מנהג משלוח כרטיסי "שנה טובה" והתפתחותו האמנותית', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט–כ (תשנ"ח), עמ' 85–110; הנ"ל, 'כרטיסי ה"שנה טובה" ותולדותיהם', אריאל, 173 (תשס"ו), עמ' 6–30.

2 צבר עמד במחקריו (ראו בהערה הקודמת) על כך שהאיחול באיגרות התקיים בראשיתו באורח מצומצם על ניירות מכתבים, אך עם המצאתה של גלוית הדואר המסחרית בווינה בשנת 1869 התרחב משלוח האיחולים הכתובים, ובד בבד התפתחו נוסחים ועיצובים אומנותיים של כרטיסי ברכה לשנה טובה, שכללו מלבד האיחול גם מסרים פוליטיים וחברתיים, שייצגו באופן מילולי וחזותי את קורותיו ומצבו של העם היהודי. תופעת כרטיסי הברכה לשנה טובה, שהגיעה לשיאה בארצות אירופה וארצות הברית בשנים 1898–1918, קיבלה ביטוי בדבריו של ר' שמריהו ליב הלוי הורוויץ: 'עכשיו נהגו לשלוח כרטיסים על ידי הבידואר ששם נדפסות המלים "לשנה טובה תכתבו"' (ש"ל הורוויץ,

האשכנזית, במגוון תחומי יצירה: קובצי שאלות ותשובות, ספרי פסיקה, סידורים, אוספי ליקוטים וכיוצא בכך. בצד אלה אבחן את נוסחיו הקדומים של האיחול בכתב על פי איגרות שנשמרו בגניזת קהיר. אסקור את קווי התפתחותו של האיחול בעל פה, המתועד לראשונה באשכנז במאה הארבע עשרה במסגרת ביקור רעים, ואטען שהאיחול בכתב, שמקובל למקם את ראשיתו באשכנז במאה הארבע עשרה, קדום בהרבה, ושהוא נהג כבר במצרים (וייתכן שגם בארץ ישראל) במאה האחת עשרה ובאשכנז במאה השתים עשרה.

ב. ספרי אדם וספרי שמיים

במקרא נזכר בכמה מקומות כי בצד הספרים שכותבים בני אדם, בעיקר לצורך תיעוד אירועים חשובים ושימורם לדורות,³ קיימים ספרי שמיים, שבהם נכתב גורלן

דיני ישראל ומנהגיו לימים נוראים, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 47, סי' כג). על התועלת החברתית שבשליחת כרטיסי ברכה לשנה טובה עמד ר' שם טוב גאגין: 'מנהג זה, מנהג נכון הוא, כי זה מביא אהבת שלום בין אדם לחברו ומקרב הדעות, וזכורני כמה פעמים אירע קטטה בין אדם לחברו, וכאשר קרבו ימי השנה החדשה שלח לחברו כרטיס ברכה והשני החזיר לו ברכתו, ועשו שלום ביניהם' (ש"ט גאגין, כתר שם טוב: יכיל בו טעמי המנהגים בנוסח התפלות לראש השנה וליום כפור והשינויים בין נוסחאי התפלות של הספרדים שבמזרח ובין הספרדים שבמערב ובין אחינו האשכנזים, לונדון 1956, עמ' 22). גאגין אף עמד על כך שמנהג זה אומץ על ידי קהילות הספרדים רק בדורות האחרונים. לעומתו ר' אברהם אליעזר הירשוויץ מצא במנהג זה טעם לפגם משום שלא ממקור טהור הוא, שכן לדעתו מוסד של ברכת איש לרעהו בפרוס השנה החדשה מצינו בתרבויות שונות למן העת העתיקה (למשל, בפרס וברומא) ועד העת החדשה. ראו: א"א הירשוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, סנט לואיס תרע"ז, עמ' 173. אף ר' יששכר תמר נטה לראות במשלוח כרטיסי הברכה מנהג טעות. ראו: י' תמר, עלי תמר על ירושלמי: סדר זרעים, א, גבעתיים תשל"ט, עמ' 73.

ובכלל זה: איגרות (מל"ב ה 5; יר' כט 1), תעודות משפטיות (ספר כריתות, דב' כד 1; ספר המקנה, יר' לב 11–14), רשימת נחלות (יהו' יח 9) או יוחסין (נחמ' ז 5), וכן חיבורים היסטוריים (דברי הימים, מל"א יד 29; אס' ב 23) ומשפטיים (ספר הברית, שמ' כד 7; ספר התורה, דב' כח 61). יש לציין אף לחיבורים עלומים כמו ספר תולדות אדם (בר' ה 1), ספר מלחמות ה' (במ' כא 14) וספר הישר (יהו' י 13). על ה'ספרייה' העשירה שאבדה מימות המקרא, עובר בימי חז"ל ועד תקופת הגאונים ראו: י"מ דובאוויק, 'גמרא דבי רב ישי: חיבור אבוד מתקופת הגאונים', ישרון, כא (תשס"ט), עמ' תתעז–תתפו.

של אדם.⁴ על קיומם של ספרים מעין אלה שומעים אנו לראשונה, במרומז, בדר' שיח בין ה' למושה לאחר מעשה העגל, בעת שמושה השליך את חייו מנגד כדי להגן על ישראל ודרש במסירות: 'ועתה אם תשא חטאתם, ואם אין – מחני נא מספרך אשר כתבת. ויאמר ה' אל משה: מי אשר חטא לי אמחנו מספרי' (שמ' לב 32–33). בדומה לכך – ושמא בעקבות כך – מאחל משורר תהילים לאויביו: 'ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו' (תה' סט 29). כתוב זה, המכיר בפירוש בקיומם של ספרי שמיים, שהנמחה מהם דינו מוות, השתקע בברכת המינים הקדומה שנמצאה בגניזת קהיר ובה נתקללו הרשעים: 'למשומדים אל תהי תקוה ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו והנצרים והמינים כרגע יאבדו ימחו מספר החיים ועם צדיקים אל יכתבו בא"י [ברוך אתה ה'] מכניע זדים'.⁵

תפוצתה הרחבה של האמונה בספרי שמיים משתקפת גם בממצא הארכיאולוגי: בכתובת ההקדשה הארמית בכניסה לבית הכנסת העתיק ביריחו, המתוארך למאה השישית לסה"נ, התברכו בני הקהילה שתרמו את הפסיפס לבית הכנסת שהם וצאצאיהם יזכו שוה' יכתוב יתהון בספר חייה [עם כל] צדיקיה'.⁶ מקורות אלה מצביעים על זיקה מיוחדת בין האמונה בקיומם של ספרי שמיים, שהצדיקים כתובים בהם לחיים, לבין עולם התפילה ובית הכנסת.

- 4 כתיבת הצדיקים לחיים נזכרת ביש' ד 3; דנ' יב 1 ובספר היובלים ל 31–32. בצד זאת נזכרים ספרים שמפורטים בהם עוונותיהם וצדקותיהם של בני אדם, כדי לשלם להם כגמולם בבוא העת. ראו: יש' סה 6; יר' יז 13; מל' ג 16; וכעין זה: חנוך א פא 4; קד 1. וראו: 'ספר ה', אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 1087–1086.
- 5 לעדי נוסח שגרסו כך ראו: י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 134–135, 140; U. Ehrlich and R. Langer, 'The Earliest Texts of the Birkat Haminin', *HUCA*, 76 (2005), pp. 71–73.
- 6 על כתובת יריחו, שנחשפה בשנת 1936, ראו: ג' פרסטר, 'כתובת בית הכנסת העתיק ביריחו ונוסחי תפילות וברכות שבסידורי תפילה של קהילות ישראל הנדחות בכפא (חצי האי קרים) וקוצ'ין (הודו)', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, ד (תש"ם), עמ' 296–298; הנ"ל, 'כתובות מבתי הכנסת העתיקים וזיקתן לנוסחים של ברכה ותפילה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 21–26. גם וידר סבר שכתובת יריחו משקפת ליטורגייה שהייתה שגורה בבתי הכנסת. לדבריו לרעיון שבתהילים שורשים בתחינת משה ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת' (שמ' לב 32), ובדברי השבח של ישעיהו לנוטרים בציון וברושלים: 'כל הכתוב לחיים בירושלים' (יש' ד 3). ראו: נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 135–136.

ג. זמן הכתיבה בספרי שמייים

מן המקורות שהוצגו עד כה עולה שהכתיבה בספרי שמייים אינה קשורה בזמן מסוים, וכך ניתן להבין גם מדברי רבי במשנת אבות, שהמליץ להימנע מן החטא באמצעות הכרה בקיומה של השגחה הבוחנת בכל עת את מעשי האדם ומתעדת את כולם בספר: 'השתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה: דע מה למעלה ממך, עין רואה, ואוזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבים'.⁷ אולם בתלמוד הירושלמי מובאים דברי ר' קרוספא משמו של ר' יוחנן רבו, ולפיהם לספר החיים שנזכר בתהילים זיקה מיוחדת לראש השנה:

דאמ' [ר'] ר' קרוספא בשם ר' יוחנן. שלש פינקס[ים] ות הם. אחת שלצדיקים גמורין. ואחת שלרשעים גמורין. ואחת שלבינוניים. זה שלצדיקים גמורין כבר נטלו איפ[י]כי[ו] [ופסי] של: חיים מראש השנה. זה שלרשעים גמורין כבר נטלו איפופים⁸ שלהן מראש השנה. שלבינוניים כבר ניתן להן עשרת ימי תשובה שבין ראש השנה ליום הכיפורים. אם עשו תשובה נכתבין עם הצדיקים ואם לאו נכתבין עם הרשעים. מה טע' [מא]. 'מחו מספר' אלו הרשעים. 'חיים' אלו הצדיקים. 'ועם צדיקים אל יכתבו' אלו ה[בינוניים].⁹

7 משנה, אבות ב, א, על פי כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A. 50. ובדומה לכך: 'הפינקס פתוחה והיד כותבת' (שם ג, יח).

8 אליצור הראה כי בעוד שלפי נוסח הדפוס גם הצדיקים וגם הרשעים לקחו בראש השנה 'איפופים' (איפופסיס, גזר דין והרשעה), לפי כתבי היד הקדומים הצדיקים לקחו 'איפכי' (אפוכי, שטר שחרור או זיכוי), ולעומתם הרשעים לקחו 'איפופים'. לדבריו נוסח הדפוס שלפנינו שובש בידי מגיחים שהתאימו את המילה 'איפכי' ל'איפופסי' בשל אי הבנתם את משמעויותיהן השונות ביוונית, ובכך נקבע לצדיקים דין כרשעים. ראו: ב' אליצור, 'מהדורת הירושלמי של המילון ההיסטורי', מדעי היהדות, 41 (תשס"ב) עמ' 200–201. יש להעיר כי מסורתו של ר' יוחנן מנוגדת למסורת הברייתות שבתלמוד הירושלמי, ראש השנה א, ג (נו ע"א; טור 665, שורות 5–9), המביעות עמדות שונות באשר למועדי הדין והחתימה, אך כולן תמימות דעים שמועדי הדין והחתימה חלים על כל הקבוצות יחד. וראו: י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 219.

9 ירושלמי, ראש השנה א, ג (נו ע"א; טור 665, שורות 32–40). וראו מקבילות: פסיקתא דרב כהנא כד, ג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 351); בבלי, ראש השנה טז ע"ב, ושם בעל המימרה הוא ר' פְּרוּסְפָּא. על השינויים בשם חכם זה ראו: א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ג, לונדון תר"ע, עמ' 1037; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט, עמ' 263.

אם כן בראש השנה הקב"ה דן את בריותיו וכותב את דינן בשלוש "פנקסיות", כלומר רשומות משפטיות.¹⁰ מועדי הכתיבה בפנקסיות אלה נקבעים בהתאם למעמדם של הנידונים: דינם של הצדיקים והרשעים נכתב בראש השנה, אך דינם של הבינוניים נכתב רק לאחר תקופת טיהור המסתיימת ביום הכיפורים.¹¹ רעיון הכתיבה בספרי הדין מופיע גם בתלמוד הבבלי. בעל הסוגיה מסיק מלשון המשנה,¹² שאין לומר הלל בראש השנה ובניסיון לנמק זאת הוא מסתייע בדברי אגדה: 'אמר רבי אבהו: אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבש"ע [ריבובו של עולם] מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בר"ה [בראש השנה] וביום הכפורים? אמר להם: אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחין לפניו וישראל אומרים שירה?'¹³ על פי מסורתו המדרשית של ר' אבהו התקיים דו־שיח קצר בין מלאכי השרת לה'. המלאכים פנו אל ה' בשאלה: מדוע נמנעים מלומר הלל בראש השנה וביום הכיפורים?¹⁴ המענה ששם הדרשן בפי ה' הוא שאלה רטורית המניחה כדבר הידוע לכול שבראש השנה וביום הכיפורים פתוחים לפני ה' ספרי דין, ועל כן לא יאה לומר שירה בזמן גורלי זה. ייחוסה של מסורת מדרשית זאת לר' אבהו מאשש את הזיקה של רעיון הכתיבה בספרי הדין לבית מדרשו הארץ ישראלי של ר' יוחנן, רבו המובהק של ר' אבהו.

המסורת על כתיבה בספרי הדין בראש השנה התגלגלה במרוצת הזמן לרבים מקטעי התפילה והפיטוי הנאמרים מראש השנה ועד יום הכיפורים. דוגמאות

- 10 המילה היוונית פנקס, שפירושה לוח כתיבה מעץ או פפירוס, נזכרה פעמים רבות בספרות חז"ל, והיא מתפרשת לרוב כרשומת תיעוד לצרכים פרטיים או משפטיים. ראו: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 301–305.
- 11 לדעת תבורי החלוקה לשלוש קבוצות מקורה במחלוקתם הקדומה של בית שמאי ובית הלל בתוספתא, סנהדרין יג, ג (מהדורת ליברמן, עמ' 434), שנוכר בה דינן של 'שלוש כיתות'. ראו: תבורי (לעיל הערה 8), עמ' 220.
- 12 משנה, ראש השנה ד, ז.
- 13 בבלי, ראש השנה לב ע"ב, על פי דפוסי וילנה (תר"ם–תרמ"ו), ונציה (ר"ף–רפ"ג) ופיזרו (רס"ט–רע"ו). באחדים מכתבי היד – למשל כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 95 hebr. וכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5508 (מרגליות 400) – נוספה בסוף הציטוט התיבה 'לפני', והיא כנראה השלמה על פי המקבילה בבבלי, ערכין י ע"ב.
- 14 וכבר העיר תבורי כי בבסיס התלבטותו של בעל הסוגיה עמדה השאלה 'מדוע אין אומרים הלל בראש השנה, שהוא חג האסור במלאכה, כמו בחגים אחרים האסורים במלאכה?' ראו: י' תבורי, 'על מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', ציון, סא (תשנ"ו) עמ' 219.

מייצגות לכך, ניתן למצוא בפיוט הארץ ישראל הקדום ו'נתנה תוקף',¹⁵ שנאמר בראש השנה בכל קהילות אשכנז וצרפת כסילוק לקרובה הקלירית 'אָפּד מאז לשפּט היום', ושמופיע גם במחזור רומא: 'אמת כי אתה הוא דָּיָן ומוכיח ויודע ועד, וכותב וחותם [וסופר ומונה] [...] ותכתב את גזר דינם'.¹⁶ ובתחינה 'אבינו מלכנו', המופיעה בסדרי התפילה של רב עמרם גאון לתעניות ולימות החול שבין ראש השנה ליום הכיפורים, בה נאמר: 'א"מ [אבינו מלכנו] פְּתַבְנוּ בספר חיים / א"מ כתבנו בספר זכרון / א"מ כתבנו בספר זכיות / א"מ כתבנו בספר פרנסה וכלכלה'.¹⁷ מעצביה של תחינה זאת הניחו שמלבד ספרי החיים מונחים לפני ה' ספרים נוספים בהם נקבע מצבו וגורלו של האדם.¹⁸

15 מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' מב; א' פרנקל, 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט "נתנה תוקף" באיטליה, באשכנז וצרפת', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 126–127. פרנקל הפנה שם בהערה 5 לדברי 'יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תשנ"ט, עמ' 237; יהלום העלה את האפשרות שמחבר הפיוט הוא ינאי. לדעת פרנקל הפיוט 'אשר אימתך', המיוחס לינאי הושפע אומנם מ'נתנה תוקף', אך מאחר שהוא כמעט אינו מחורז, ואינו מתאים מבחינת לשונו ותחבירו לסגנונו של ינאי, מסתבר שהוא נתחבר עוד קודם לימי ינאי, היינו לפני המאה השישית לסה"נ. היכרותו של ינאי את רעיון הכתיבה בספרי שמיים באה לידי ביטוי בקרובה שחיבר לספר ויקרא 'אתה אל אונקין קשובות' ובה נאמר: 'טוען טרחות כל בריות / יודע גנוזי כליות. כותב וחותם כל מפעלות / לך ניסתרות וניגלות' (מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ, עמ' קכה, שורות 6–7).

16 גולדשמידט (לעיל הערה 15), עמ' 169.

17 סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קלח. והשוו לנוסח התחינה לתעניות, שם, עמ' קנד.

18 השפעתו של רעיון הכתיבה בספרי שמיים על נוסחאות התפילה בימים הנוראים משתקפת מ'ספר מהרי"ל': 'מה שאנו אומרים בר"ה "עושה השלום", ובשאר ימות השנה [ה]מברך את עמו ישראל בשלום", לפי ש"עושה" בגימט' [ריה] "ספרא"ל", והוא מלאך הממונה על הכתיבה, ואנו מזכירין אותו עתה שיכתוב אותנו לחיים טובים ולשלום עכ"ל [עד כאן לשונו] (ספר מהרי"ל: מנהגים של ר' יעקב מולין זצ"ל, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' רפד). לפי פרשנות נומרולוגית זאת, הבחירה בנוסח חלופי לחתימתה של ברכת השלום בראש השנה תכליתה לפנות בעקיפין למלאך המכונה ספריא"ל, שכפי ששמו מעיד עליו, משרת כסופר בבית דין של מעלה, בבקשה שיכתוב את ישראל בברכות האמורות בברכת השלום. על התפתחותו של נוסח זה ראו: ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ב, ירושלים תשמ"ט–תשס"ו, עמ' קעח–קפא.

ד. איחול לכתובה לשנה טובה בביקור רעים

המסורת האמוראית על פתיחתם של ספרי שמיים בראש השנה לבשה צורה חדשה, החורגת מעולם התפילה והפיוט, במנהג אשכנזי אחד שנוכר לראשונה בדברי ר' יעקב בן ר' אשר (הרא"ש) בחיבורו 'ארבעה טורים'. ר' יעקב בן הרא"ש (אשכנזי וספרד, 1270–1343) סיים לכתוב את ארבעת חלקי 'ארבעה טורים' בשנת 1340 לערך, וחיבורו נפוץ בספרד, בקסטיליה ומחוצה לה, למן השליש האחרון של המאה הארבע עשרה.¹⁹ בסופו של דיון מפורט בנוסח תפילת ערבית של ליל ראש השנה ובחילוקים אחדים בין אשכנזי למנהג ספרד הקשורים בכך, הוא כותב: 'ומקדש שליח ציבור בבית הכנסת כמו בשאר יום טוב ואומר זמן, ²⁰ דהכי מסקינן: הלכתא אומרים זמן בראש השנה ויום הכפורים.²¹ ונפטרין לבתיהם לשלום.²² נוהגין באשכנז כל אחד מבקר²³ לחבירו, ואומר לו: "תִּפְתָּב בַּשָּׁנָה טוֹבָה".²⁴ ר' יעקב בן הרא"ש העיד

19 י' גלינסקי, "זוכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו": על תפוצת "ארבעה טורים" לר"י בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה-15, סידרא, יט (תשס"ד), עמ' 26, 34.

20 על מנהג הקידוש בבית הכנסת ראו: י"מ תא-שמע, 'קידוש של ליל שבת בבית הכנסת ונוסח המכילתא', אסופות, א, (תשמ"ז), עמ' שלג-שמא.

21 על פי בבלי, עירובין מ ע"ב.

22 הביטוי 'ונפטרין לבתיהם לשלום' (על פי בבלי, סנהדרין קד ע"ב; שבת קנב ע"ב), נזכר ב'ארבעה טורים' שבע פעמים, בחלק 'אורח חיים' בלבד. בכל היקריותו שם הוא מציין את הזמן שבו המתפללים רשאים לשוב לביתם לאחר שנסתיימה התפילה בבית הכנסת.

23 במדור 'הגהות והערות' ל'ארבעה טורים' במהדורת 'מכון ירושלים', אות כט, מצוין כי בכתבי היד ובדפוס 'ארבעה טורים' הראשונים נכתב 'מבקר' (וכך עולה מבדיקת הנוסח בדפוס הטור: אורח חיים, לובלין, 1604; האנוואה, 1610; קראקא 1639), אך לאחר מכן נדפס בקיצור 'מבק' (וכך עולה מבדיקת הנוסח בדפוס הטור אורח חיים, ברלין 1703; ווילהרמרשדארף 1727). אומנם במהדורות מאוחרות יותר ביקשו המדפיסים לפענח את הקיצור הלא מובן, והדפיסו בטעות 'מבקש' (ראו למשל: טור: אורח חיים, ורשה 1861), ושבתא כיוון דעל על.

24 ארבעה טורים, אורח חיים, תקפב, ח-ט. ר' יהושע פלק כץ עמד על כך שר' יעקב בן הרא"ש נקט בנוסח האיחול ב"ת השימוש ('בשנה טובה תכתב') ולא למ"ד השימוש ('לשנה טובה תכתב'), כפי שנקט הרמ"א (ראו להלן הערה 29, ואף ר' אייזיק טירנא ואחרים נקטו כך). לדעתו ר' יעקב בן הרא"ש כתב כך משום שהצירוף 'בשנה טובה' אינו מכוון למושא ברכתם של צדיקים, היינו לשנה הטובה, כי אם לשם הספר השמימי שבו הם נכתבים, הקרוי על פי הצעה זו בשם 'שנה טובה'. ראו: 'פרישה ודרישה' סביב ארבעה טורים שם, אות טו. כץ נשען בדבריו על דעה קרובה המופיעה ב'ספר מהרי"ל', ושלפיה

אפוא כי בימיו היה נהוג באשכנז לערוך בראש השנה ביקורים בבתי רעים, ובמהלכם איחלו המבקרים לחבריהם כתיבה בשנה טובה. המחבר סתם ולא פירש מתי בדיוק התקיים ביקור זה, אך מן ההקשר הענייני שבו שיבץ את דבריו ניתן להבין כי מנהג זה התקיים בליל ראש השנה, בתום תפילת ערבית והקידוש שלאחריה.²⁵ בכך ביקש ר' יעקב בן הרא"ש להעמיד את הקורא על הבדל נוסף בין אשכנז לספרד בקשר למנהגי ראש השנה: בעוד שבספרד שבו היוצאים מבית הכנסת לבתיהם בלי לומר זה לזה דבר היוצא מגדר הרגיל ('ונפטרין לבתיהם לשלום'), באשכנז נהגו היוצאים מבית הכנסת לבקר בבתי רעיהם ולאחל להם במעמד זה 'תכתב בשנה טובה'.²⁶ מה טיבו של נוסח איחול זה? הפועל 'תכתב' נועד לשוות לאיחול סגנון משפטי

ספרם של צדיקים קרוי בשם 'סליחה ומחילה' (אומנם מסופר שם שמרהי"ל אמר 'דהספר נקרא בשמים "מחילה"'. ראו: ספר מהרי"ל [לעיל הערה 18], עמ' רצד סי' טו. ייתכן שכך נסמך בדבריו על נוסח דברי מהרי"ל, כפי שעמד לפני ר' משה מת, מטה משה, ורשה תרל"ו, עמ' 162, סי' תתא: 'ומהרי"ל ז"ל אמר... כי הספר נקרא כן מחילה וסליחה'). כן אף הצייע כי ר' יעקב בן הרא"ש נקט בנוסחו את מילית היחס ב"ת מפני שראשי התיבות של נוסח האיחול הכוללים את מילית היחס למ"ד מרמזים ללשון קלה בארמית (לט"ת-לטיא). אומנם ספק אם ר' יעקב בן הרא"ש נתכוון לכך, ומסתבר שההבדל בלשונות האיחול מקורו בחילוף הרווח במיליות היחס ב"ת-למ"ד.

25 ביקור לשם איחול או ברכה לאחר היציאה מבית הכנסת מתועד בהקשרים נוספים בדברי ר' יצחק מווינה: 'ומנהגנו, לאחר שיוצאים מביהכ"נ [מבית הכנסת] בשבת הולכים לבקר את החולי' [ם] ואת האבלים' (ר' יצחק מווינה, אור זרוע, ב, ירושלים תש"ע, עמ' 22, סי' נא), ושם, סי' פ, הורחבו הדברים בפסקי ר' חיים בנו: 'מבקרין חולים בשבת ואומרים לו: "המקום ירחם עליך בתוך חולי עמו ישראל". מקום שנהגו לשאול בשלום האבלים בשבת שואלים'. על ביקור בשבת להבעת איחול ניתן ללמוד גם מהמובא בשו"ת הרמב"ם בעניין 'ברכת בתולים' שנאמרה על פי השואלים: 'בעת שבא הקהל בבית החתן ביום השבת להתפלל או לברכ(ו)'. ראו: תשובות הרמב"ם, ב, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 364-365.

26 על השאלה אם ניתן לומר את האיחול לכתיבה לשנה טובה אף ביום השני של ראש השנה, משכבר הושלמה הכתיבה ונגמר הדין, ראו: א"י בראדט, 'אמירת "לשנה טובה תכתב", ואכילת ה"סימנים" בליל שני של ראש השנה', ישורון, כה (תשע"א), עמ' תקנא-תקנה. בראדט הפנה בין היתר לדבריו הנוקבים של ר' מרדכי יפה, שסבר כי אין לאחל שנה טובה ביום השני של ראש השנה, מאחר שכתובת הצדיקים והרשעים בספר השמימי נעשית בשלוש השעות הראשונות של היום, ואילו הבינוניים נכתבים רק ביום הכיפורים, ואין זה מדרך המוסר שיאמר לחבירו "תכתב לשנה טובה" כי מגנהו לפניו בזה שמראו לו שאינו מחזיקו לצדיק גמור, אלא לבינוני שעדיין לא נגמר דינו לחיים. לפיכך שתיקתו יפה מדיבורו'. ראו: ר' מרדכי יפה, 'לבוש החור', על שולחן ערוך, אורח חיים, תקצו, א.

התואם את המסורת של ר' קרוספא על כתיבת הדין. אומנם מושאה של כתיבה זאת אינו 'בפנקסם של צדיקים' כפי שניתן היה לצפות, אלא 'בשנה טובה'. צירוף זה מבוסס כנראה על מאמרו של ר' יהודה בשם רב בתלמוד הבבלי שהמליץ להתפלל בין היתר לבואה של שנה טובה: 'שלשה צריכים רחמים: מלך טוב, שנה טובה, וחלום טוב [...] שנה טובה, דכתיב: "תמיד עיני ה' אלהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה" (דב' יא 12)'.²⁷ הדעת נותנת אפוא כי אף שהאיחול 'תכתב בשנה טובה' נאמר למתברך עצמו במישרין ובלשון נוכח, הרי מצד תוכנו הוא מביע פנייה אל ה' כאל שופט בבקשה שיצדיק את המתברך ויזכה אותו ביום הדין. בכך מילא האיחול את הצורך הטבעי של המתברך בכפרה ביום זה, וכמוהו ככל בקשת מתפלל על חברו. האיחול האשכנזי היה ייחודי לא רק בתוכנו ובזמן אמירתו אלא גם במקום אמירתו: בקשת המברך על רעיו לא נאמרה בפגישה מזדמנת או בעת יציאתם המשותפת מבית הכנסת בליל ראש השנה אלא בעת ביקור מיוחד בבית המתברכים. בדרך זאת יכול המאחל להעביר לרעיו את תחושות ההזדהות, הכבוד והאהדה שרחש כלפיהם. ואולם על אף התועלת החברתית שהושגה מכוח ביקור זה, ברוב החיבורים של הספרות הרבנית שנדפסו לאחר 'ארבעה טורים' מוזכר האיחול ללא התייחסות לביקור בבית המתברך.

ה. איחול לכתובה לשנה טובה ללא ביקור רעים

האיחול ללא ביקור מתועד לראשונה ב'הלכות ראש השנה' ב'ספר המנהגים' של ר' אייזיק טירנא (אוסטריה, המאה החמש עשרה): 'מצוה לאכול בר"ה ראש של איל זכר לעקידה, וגם לסימן טוב אוכלין דבש וכל מיני מתוקים, סימן לשנה מתוקה וטובה, ואומר כל אדם לחבירו: "תכתב לשנה טובה"'. ומצוה לרחוץ ולספר ערב ר"ה, וכן לשמוח ולהרבות מנות בר"ה, ולאכול מעדנים'.²⁸ ר' אייזיק טירנא כרך את מנהג האיחול עם אכילת הסימנים המיוחדים לסעודת ליל ראש השנה, וניכר שהוא התכוון למסור בדבריו תיאור כללי של מנהגי ראש השנה שרווחו בימיו בלי לקשור את מנהג האיחול לזמן או מקום מסוימים. כ-100 שנים לאחר מכן העיר ר' משה

27 בבלי, ברכות נה ע"א. וכבר עמד על כך ח"ד הלוי, עשה לך רב, ה, תל אביב תשמ"ג, עמ' תג, סי' קיח.

28 ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תש"ס, עמ' פח.

איסרליש (פולין, המאה השש עשרה) בהגהתו ל'שולחן ערוך': 'ונוהגין שכל אחד אומר לחבירו: "לשנה טובה תכתב".²⁹

גם בדורות הבאים לא נמצא תיעוד למנהג האיחול בשעת הביקור, להוציא שני מקורות. המקור הראשון הוא 'ספר מהרי"ל',³⁰ המתעד את מנהגיהם של ר' יעקב הלוי ב"ר משה מולין, רבותיו ובני דורו, שפעלו בגרמניה בסוף המאה הארבע עשרה ובתחילת המאה החמש עשרה. ספר זה נערך על ידי תלמידו ושמשו של מהרי"ל, ר' אלעזר זלמן בן יעקב משוטיגווערא (סנט-גואר שבגרמניה, המאה החמש עשרה), ונחשב לאחד ממייצגיו המובהקים של מנהג אשכנז. בחמישה מכתבי היד המאוחרים של ספר זה נוספה ההערה: 'ומנהג הוא כשיוצאים מב"ה [מבית הכנסת] יאמר אדם לחבירו תְּגִזֹר וְתַחַתֶּם בשנה טובה, וכן מסבבים אח"כ [אחר כך] אף מבית לבית ומקדשין על הכוס'.³¹ מחבר ההערה לא פירש מה היה טיבה המדויק של ההליכה 'מבית לבית' לאחר שהיוצאים מבית הכנסת כבר איחלו זה לזה שדינים ייגזרו וייחתם בשנה טובה, ועוד לפני תחילת הסעודה, אך סביר להניח שהם נתכוונו לביקורי רעים במתכונת ששימרה את מנהג האיחול האשכנזי שנזכר ב'ארבעה טורים'. אגב כך אעיר כי מתוספת זאת ניתן ללמוד שכבר במאה החמש עשרה חל באשכנז שינוי בנוסח האיחול שנאמר בעל פה, ולנוסח שכלל עד אז את הפועל תיכתב או תיגזר נוסף הפועל תיחתם. מחבר ההערה לא הסביר את פשרה של הוספה זאת,

29 הגהת הרמ"א על שולחן ערוך, אורח חיים, תקפב, ט. ברבות ממהדורות 'שולחן ערוך' נכתב במוסגר לאחר הגהת הרמ"א: '(טור)', אך ברור שהפניה זאת שגויה, שכן המנהג שנזכר ב'ארבעה טורים' עניינו איחול בשעת ביקור ולא איחול העומד בפני עצמו כפי שקבעו הרמ"א. כידוע הציונים להגהות הרמ"א נוספו לראשונה ל'שולחן ערוך' דפוס קראקא בשנת שס"ז (1607), ונפלו בהם שיבושים רבים. ראו: 'נסים, ההגהות על השולחן ערוך (רמ"א, יעקב קאשטרו, יעקב צמח)', 'רפאל (עורך), רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל ה'שולחן ערוך', ירושלים תשכ"ט, עמ' 64–68.

30 ספר מהרי"ל (לעיל הערה 18), עמ' רעד, ד (א) במדור שינויי הנוסחאות.
31 כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 370 (נויבאואר 906); Opp. 74 (נויבאואר 819/1); כ"י פריז, הספרייה הלאומית héb. 451; כ"י מוסקוה, ספריית המדינה של רוסיה Guenzburg 604/2; כ"י ירושלים, היכל שלמה, וולפסון ג' 36 (במבוא לספר מהרי"ל [שם], עמ' 12, מתוארכים כתיב יד אלו ככלל סביב שנת 1540, מלבד האחרון המתוארך במדויק לשנת 1545). בכ"י וינה, הספרייה הלאומית של אוסטריה hebr. 175 (שוורץ 77), המתוארך במבוא שם לשנת 1470, נכתב: 'ומנהג ביוצאין מבית הכנסת בליל ראש השנה, אומר כל אדם לחבירו תיכתב ותחתם בשנה טובה' (ספר מהרי"ל [שם], עמ' רעז [ח] במדור שינויי הנוסחאות).

ואף לא המליץ במפורש להזכירה. רק במאה השבע עשרה הופיע נימוק להוספה זאת, בפירושו של ר' אברהם גומבינר ל'שולחן ערוך'. גומבינר, בהסתמכו על נוסח האיחול המופיע בפירוש 'מעגלי צדק'³², המליץ להוסיף לאיחול לשון חתימה כדי 'שיחזיקו לצדיק שנחתם לאלתר לחיים'. לדעתו הוספת הפועל תיחתם נועדה להחמיא למתברך ולהראות לו שהוא נתפס בעיני המברך כאדם נעלה, הראוי שגזר דינו ייחתם בספרם של צדיקים באופן סופי כבר בראש השנה, כדברי ר' קרוספא לעיל.³³

מנהג הביקור הקדמון שב ונזכר במאה השבע עשרה ב'ספר המנהגים דק"ק [של קהילת קודש] וורמיישא לר' יוזפא שמש: 'וכל אחד מבקר לחבירו ואומר לו: "בשנה טובה תכתב" ולרבים: "תכתבון", ומשיב: "גם אתה".'³⁴ חלקם הראשון של דברי ר' יוזפא הם העתקה כמעט מילה במילה של לשון 'ארבעה טורים', ונראה שהוא לא בא ללמד על קיומו של מנהג חי שנתקיים בימיו בפועל אלא לאזכר מנהג קדמון שמצא כתוב ב'ארבעה טורים'. בחלקם השני של דבריו הוסיף ר' יוזפא את האפשרות להטות את האיחול בלשון רבים וכן נוסח תגובה קצר שנועד לאפשר למתברך לגלגל את האיחול שקיבל בחזרה למי שבירכו, ולחסוך משניהם את האריכות והטורח שבחזרה על האיחול.

שאר ההתייחסויות למנהג זה מפי חכמים שפעלו בימיו של ר' יוזפא לא כללו את הביקור. ר' יודא ליווא קירכום כתב: 'וכל אחד אומר לחברו: "בשנה טובה תכתב" וחבירו משיב לו "גם אתה".'³⁵ בדומה לכך שומעים אנו בדברי ר' יאיר בכרך, שהעיד על מנהגם של רבני דורו, שהזדרזו לצאת מבית הכנסת בליל הראשון של ראש השנה – וכן בשבתות וימים טובים – כדי להספיק לברך את כל המתפללים

32 לר' בנימין ב"ר מאיר הלוי (סלוניקי, המאה השש עשרה), נדפס סביב מחזור מכל השנה [...] כמנהג האשכנזים, סביוניטה שי"ז, רכד ע"ב, ושם נכתב: 'וכשיוצאים מבית הכנסת כל אחד אומר לחברו תכתב ותחתם לשנה טובה'.

33 ר' אברהם גומבינר, 'מגן אברהם', על שולחן ערוך, אורח חיים, תקפב, ט, ס"ק ת. לדיון נרחב במשמעותה של תוספת זאת ובזיקתה למאמרו של ר' קרוספא ראו: נ"מ גוטל, שלמי שמחה: עיוני מועדים וזמנים, ירושלים תשע"ו, עמ' 31–37.

34 ר' יוזפא שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא, א, מהדורת ב"ש המבורגר וי' זימר, ירושלים תשמ"ח, עמ' קמז, אות קלה. האיחול בראש השנה וביום הכיפורים מופיע גם בדברי ר' ירמיהו סג"ל, שתיעד את מנהג ברלין: 'זנוהגין לברך איש את רעהו בליל ראשון של ראש השנה "לשנה טוב תכתב ותחתם"' (י' סג"ל, מנהגי ישראל, ברלין תרי"ב, עמ' 73, אות קעג).

35 ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, מהדורת י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' צט.

לפני לכתם: 'ראיתי מנהג רבנים ותיקין שממהרין לצאת בשבתות וי"ט [וימים טובים] ומ"ש [ומוצאי שבתות] וי"ט, ובפרט ליל א' דר"ה [של ראש השנה] מן הבה"כ [הבית הכנסת] כדי לברך העם איש איש כנהוג'.³⁶ גם במאה השמונה עשרה נמשכה מגמת ההתעלמות מן הביקור, וכך תיעד ר' יוסף יוזפא קאשמן סג"ל את מנהגי קהילת פרנקפורט שעל המיין: 'לאחר סיום התפלה אומר כל אחד לחברו: "לשנה טובה תכתב".'³⁷ ניסוחים דומים לכך מצינו בספרות ההלכה שנכתבה מאז ועד שלהי המאה התשע עשרה.³⁸

שינוי משמעותי שחל במאה השמונה עשרה הוא שלראשונה נדפס בסידורי התפילה נוסח איחול בלשון נקבה, והדבר מלמד על שיתופן של נשים במנהג שכל הנראה עד אז נפקדו ממנו. המדקדק ר' שלמה זלמן הענא (הנאו, 1687–1746) העיר בסידורו: 'נוהגין בלילה הראשון של ר"ה לומר לחברו: "לשנה טובה תכתב", ולנקבה אומרים: "לשנה טובה תכתבי"'.³⁹ הדברים קיבלו תוקף הלכתי מר' יוסף תאומים, רבה של פרנקפורט שעל נהר האודר, בחיבורו 'פרי מגדים': 'מצאתי בסידור דקדוק, לנקיבה יאמר: "לשנה טובה תכתבי" ביו"ד הכינוי, ונכון הוא לענ"ד [לעניות דעתי]'.⁴⁰ ההטיה ללשון נקבה נזכרה גם בסידורו של ר' יעקב עמדין (אלטונה, 1697–1776), שהיה כידוע ממבקריו הגדולים של ר' שלמה זלמן הענא.

36 שולחן ערוך אורח חיים עם פירוש מקור חיים לר' יאיר חיים בכרך, ב, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תשד"מ, עמ' שע, סי' רעד.

37 ר' יוסף יוזפא קאשמן סג"ל, נוהג כצאן יוסף: דינים, מנהגים ופרפראות, תל אביב תשכ"ט, עמ' רסג, סי' ב. גייגר העיר שבפרנקפורט שעל נהר המיין נהגו ביום הכיפורים לחלוץ מבעוד יום מנעלי עור ולנעול מנעלי בד, ולאחר מכן לבשו כולם בגדים מיוחדים, והלכו לבית הכנסת בלי דפיקת השמש, ואמר א' לחברו בלכתם: "לשנה טובה תחתם", וחברו עונה כבליל ר"ה: "גם אתה", או: "וכן למר" (ו' גייגר, דברי קהלת, פרנקפורט ע"נ מיין תרכ"ב, עמ' 239).

38 ראו למשל: ר' אברהם דאנציג, חיי אדם, וילנה תק"ע, עמ' קעה, כלל קלט, אות ה; ר' שלמה זלמן מלאדי, 'שולחן ערוך הרב', על שולחן ערוך, אורח חיים, תקפב, יו; ר' אפרים זלמן מרגליות, מטה אפרים השלם עם פירוש אלף למטה, בארדיאב [ברדיוב] שנת יפ"ח המט"ה אפרי"ם (1928), תקפב, כו; ש' גאנצפריד, קצור שולחן ערוך השלם, ורשה תרע"ה, קכט, ח.

39 סידור שערי תפלה, יעסניץ תפ"ה, עמ' נט, וכן במחזור ליום ראשון של ראש השנה, רדלהיים תר"ם, עמ' 10.

40 ר' יוסף תאומים, פרי מגדים, אורח חיים, אשל אברהם, תקפב, ח. והשוו לתמיהתו מדוע אין מברכים 'ברוך שפטרני' על בת (שם, סי' רכה, ה).

הוא הוסיף נוסח פנייה בגוף שלישי המיועד כדרך כבוד לתלמידי חכמים וכן הטיה ללשון רבות: 'ונפטרינ לבתיהם לשלום. מברכין זה לזה ואומרים "י"ט" ברכת "גוט יום טוב", וגם ברכת] "לשנה טובה יכתב אדוני מ"ו [מורי ורבי]"⁴¹ "תכתב", "תכתבי", "תכתבנה"⁴². בדומה לכך נכתב ב'ספר מנהגי אמסטרדם' תוך הטעמה שאל לאיחול המיוחד לראש השנה להשכיח את הברכה השגורה בכל יום טוב: 'נוהגים לומר: "לשנה טובה תכתב", "תכתבי", "תכתבו", "תכתבנה". ועכשיו, בראש השנה מאחלים כביום טוב, וגם "גוט יאהר" [שנה טובה], "לשנה טובה", "כוח"ט [כתיבה וחתמה טובה]". כלומר, בראש השנה ביום ובליל ב' איחלו "גוט יום טוב"⁴³.

מכלול השינויים שסקרתי מעיד על הפופולריות הרבה שזכה לה מנהג האיחול, עד שראו לנכון להתאימו לצרכים החברתיים המשתנים. מציאות חברתית זאת הולידה נוסחי איחול ומענה המיועדים לאוכלוסייה מגוונת: גברים ונשים, פשוטי עם וחכמים, יחידים וקבוצות. העיסוק הרב באיחול ובנוסחו מחד גיסא ודלות המקורות העוסקים באופן ישיר בביקור לאידך גיסא מובילים להשערה שלאחר המאה הארבע עשרה הושם הדגש על האיחול עצמו בעת היציאה מבית הכנסת, ואילו ההקפדה על אמירתו במסגרת ביקור רעים נהגה באורח מצומצם. בגריעתו של הביקור איבד מנהג האיחול הקדמון מצביונו המיוחד, שהיה כרוך בהבעת כבוד וקרבה אישית, והפך למחווה מזדמנת וקלת ביצוע שרידדה במידה מסוימת את המטרות החברתיות שהונחו ביסודו.

ה.1. המניעים האפשריים להתעלמות מביקור הרעים אין לדעת בברור מדוע הספרות הרבנית האשכנזית המאוחרת מ'ארבעה טורים' התעלמה ברובה מן הביקור, אך ניתן להעריך שההתעלמות משקפת בראש ובראשונה את המציאות החברתית: ברבות הזמן העדיפו המתפללים להביע את האיחולים ההדדיים בהזדמנות הראשונה שנקרתה בדרכם – במפגש המשותף בתום תפילת ערבית. אמירת האיחולים כבר בשעת היציאה מבית הכנסת אפשרה

41 השו"ו 'לרבו יאמר: "לשנה טובה תכתב ותחתם רבי", ואם משיב לרבו יאמר: "רבי ומורי" (ר' יעקב יצחקי, מחזור אהלי יעקב, א, ירושלים תרס"ח, עמ' סא).

42 בדומה לכך כתב מרגליות [לעיל הערה 37]: 'נוהגין שאחר גמר תפלה מברך כ"א [כל אחד] לחברו: "לשנה טובה תכתב ותחתם", ולנקה אומר: "תכתבי ותחתמי".'

43 ' ברילמן, ספר מנהגי אמסטרדם: והוא מנהגים דק"ק אשכנזים אמסטרדם, ירושלים תשס"ב, עמ' פד, סי' יא.

להעבירים בקלות וללא הטרחה הכרוכה מטבע הדברים בהליכה מבית לבית ובדחיית שעת הסעודה. אולם מאחר שלא מצאנו להצעה זאת ראיה בספרות ההלכה והמנהג, מכלל השערה לא יצאנו.

דומה שפתח לתשובה על שאלת ההתעלמות מן הביקור ניתן למצוא במיקומו של מנהג זה ב'ארבעה טורים'. ר' יעקב בן הרא"ש ציין את מנהג האיחול בסמוך לאחר קביעתו שבליל ראש השנה יש לערוך בבית הכנסת קידוש בציבור 'כמו בשאר יום טוב'.⁴⁴ דימוי אגבי זה, שראש השנה כמוהו כיום טוב, בא לידי ביטוי ב'טור' במנהגים נוספים הקשורים בראש השנה:

ורוחצין ומסתפרין על פי המדרש:⁴⁵ אמר רבי סימון כתיב: 'כי מי גוי גדול וגו'' (דב' ד 7). רבי חנינא ורבי יהושע אומרים: איזו אומה כאומה זו שיודעת אופייה של אלהיה. פירוש: מנהגיו ודיניו. שמנהגו של עולם אדם שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו ואין חותך צפרניו לפי שאינו יודע איך יצא דינו. אבל ישראל אינן כן לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחין זקנם ומחתכין צפרניהם ואוכלים ושותים ושמים בראש השנה לפי שיודעין שהקדוש ברוך הוא יעשה להם נס. לפיכך, נוהגין לספר ולכבס בערב ראש השנה ולהרבות מנות בראש השנה, ומכאן תשובה למתעניין בר"ה.⁴⁶

לאור מדרשו של ר' סימון הסיק ר' יעקב בן הרא"ש שלא סוף דבר הוא שאסור להתענות בראש השנה, אלא שאף יש לקבוע בו מנהגי שמחה: עוד קודם לראש השנה יש לערוך הכנות אסתטיות שונות, ואילו בראש השנה עצמו יש לערוך סעודה דשנה הכוללת גם שתיית יין. בסימן הבא שב המחבר והדגיש את האיסור להתענות בימי ראש השנה, אלא שכאן הוא ביסס את התנגדותו לא רק על המדרש דלעיל אלא גם על 'תקדים' מספר נחמיה, שבו נצטווה העם להרבות באכילה ושתייה באחד לחדש השביעי:

ואוכלין ושותין ושמים ואין להתענות בו כלל.⁴⁷ ורב נטרונאי ז"ל כתב: ביום

44 ארבעה טורים, אורח חיים, תקפב, ח.

45 ראו: תלמוד ירושלמי ראש השנה א, ג (בז ע"ב; טור 666, שורות 13–7). על אופיו הכפול של ראש השנה בעיני חז"ל כיום דין וכיום חג, ראו: תבורי (לעיל הערה 8), עמ' 256–257; מ' רפלד, "והשיאנו" בראש השנה, שפרבר (לעיל הערה 18), ז, עמ' קפג–קפז.

46 ארבעה טורים, אורח חיים תקפא, ד

47 למנהג התענית ביום זה ראו: י' גרטנר, 'תענית בראש השנה: מקורות המנהג

ראשון של ראש השנה אי אפשר לישב בו בתענית משום דמדאורייתא הוא, אבל ביום טוב שני ושבת לית בהוא קושיא משום די' ימים אינון משונין מכל ימות השנה. לפיכך נהגו רבותינו לישב בהן בתענית בין בחול בין בשבת. וכתב א"א [אדוני אבי] ז"ל: 48 דבריו תמוהין שאוסר להתענות ביום טוב ראשון של ראש השנה והתיר להתענות בשבת. ונראין דברי רבינו האי שכתב להתענות ביום טוב שני של ראש השנה אנו רואין שיפה הוא שלא להתענות שכך אמרו פרנסי ישראל הראשונים לישראל: 'לכו אכלו מעדנים ושתו ממתקים' (נחמ' ח 10). וכן בשבת שובה אין אנו רואין שיתענה האדם, שהרי תשעה באב שהוא תענית חמור לא רצו לקבוע בשבת וכן כתב הרי"ף גיאת שאין להתענות די' ימי תשובה איקרו ימי צום לא איקרו. וכן יראה מהמדרש שהבאתי למעלה כי מי גוי גדול וכו' ואיתא הכי בירושלמי: 'בראש השנה מתריעין ולא מתענין'. 49

תפיסת אופיו של ראש השנה כיום חגיגי נזכרה ב'ארבעה טורים' גם בהלכות אבלות. 50 אף שבתורה נקבע ראש השנה ליום אחד בלבד (במ' כט 1), העמידו ר' יעקב בן הרא"ש לעניין אבלות כאחד משלושת הרגלים: 'ראש השנה ויום הכפורים חשובין כרגלים לדחות האבלות, ועולין בשביל שבעה ימים אף על פי שאינן אלא יום אחד כעצרת'.

ממכלול מקורות אלה נראה שמנהג הביקור לא עמד בפני עצמו אלא היה אחד ממנהגי השמחה שאפיינו לדעת ר' יעקב בן הרא"ש את ימי ראש השנה. אם השערה זו נכונה, ייתכן כי מלבד ההסבר התועלתני עמד ברקע ההתעלמות מן הביקור נימוק חינוכי-דתי, ששלל את מנהגי השמחה שרווחו ביום זה, ובכללם הביקור החגיגי, שבמהלכו נערכו שיחות רעים והוחלפו איחולים לשנה טובה. טרם מצאתי בספרות ההלכה והמנהג מימי הביניים הסתייגות מפורשת מביקורים בימי ראש השנה, אך התייחסות עקיפה לכך מופיעה בספר 'מנהג טוב', שנתחבר באיטליה במאה השלוש עשרה. 51 מחברו המליץ להימנע כליל משיחות חולין בימים אלה, ולשם כך קבע

והשתלשלותו, הדרום, לו (תשל"ג), עמ' 125–162.

48 דברי הרא"ש מובאים בשינויים בפירושו למסכת ראש השנה ד, יג.

49 ארבעה טורים, אורח חיים, תקצו, א. וראו: ירושלמי, תענית ג, ד (סו ע"ד; טור 721, שורה 9).

50 ארבעה טורים, יורה דעה, שצט, ו.

51 מ"צ ווייס, 'ספר מנהג טוב', הצפה לחכמת ישראל, יג (תרפ"ט), עמ' 234, סי' עב. המהדיר

סדר יום שתכליתו ליצור רצף בין הפעילויות השונות, ובכך לצמצם את מרווחי הזמן שעשויים לאפשר קיומם של מפגשים חברתיים:

ומנהג טוב מליל ראשון של ר"ה עד מוצאי ר"ה שלא לדבר כלל ועיקר: לא לשון חול ולא בלשון קודש, לא בבית הכנסת ולא במקום אחר, לא עם הגוים ולא עם היהודים. ואם ירצה לדרוש בשלומם ולהשלימם ירמוז ויכנע בראשו עליהם, וקרא כתיב 'לך דומיה תהילה' (תה' סה' 2). וכה יהיה תכונתו בר"ה: בליל ראשון יעריב בברכים כורעות ובכתונת בד וילך לביתו ויקדש ויסעוד וישן הוא בין האנשים ואשתו בין הנשים ובבקר ישכים טרם יום כשאר לילות אם לא חל בשבת ויאמ' [ר] פסוקים דזימ' [רה] ויחודים ובהאיר היום אומ' ברוך המעלה ואעירה שחר (וכונתנו) [וכונתנו] עליו. ואחר כך ילך להתפלל בעשרה ולבוש בכתונת בד ויכרע על ברכיו תדיר ויאמר ואתה הוא [...] אלהים. ואחר התפילה יסעוד סעודת י"ט ומיד יחזור אל המקום אשר עמד שם את פני ה' ויכרע עוד וילבש כתנתו ויאמר יחודים ושבתות ובקשות עד בא חביריו וריעיו שיתפלל עמהם בעשרה ובלילה יחזור לביתו ויקדש ויסעוד וילך לישן הוא בין האנשים ואשתו בין הנשים כליל ראשון. ובבקר יום שני ישכים ויעשה כיום ראשון. ה' מיראי שמו אותנו ישים. יראנו לטובה אותות וניסים ויכתבינו לחיים טובים אמן.

ברכתו של מחבר 'מנהג טוב' לכתובה לשנה טובה נתונה אפוא ל'יראי שמו' המשתדלים להימנע בימי ראש השנה משיחות חולין. המחבר הדגיש בין היתר את חובת המתפלל לקדש ולסעוד בביתו בתום תפילת ערבית, וזאת להבנתו כדי למנוע ממנו את האפשרות להשתתף בהתכנסויות שנערכו מחוץ לבית הכנסת לאחר התפילה ולהפר את שתיקתו.

דברי גינוי מפורשים לביקורי רעים בימי ראש השנה מופיעים בספר המוסר והקבלה רב ההשפעה 'חמדת ימים', שיצא לאור לראשונה באיזמיר בשנים 1731–1732. זהותו של מחבר ספר זה לא נודעה, אך ידוע שהוא חי במחצית השנייה של המאה השבע עשרה וברבע הראשון של המאה השמונה עשרה.⁵² מחבר הספר המליץ

ראה בחיבור זה פרי יצירתו של חסיד איטלקי בן המאה השלוש עשרה, שליקט מנהגים ממוריו ומספרות המנהג וההלכה באשכנז ובצרפת. ראו: שם, עמ' 218. למנהגים דומים שתכליתם למנוע עיכובים מיותרים לאחר היציאה מבית הכנסת בשבת ראו: מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 278–280.

להשפעתו של ספר 'חמדת ימים' על נוסחאות התפילה ומנהגי המועדים ולתפוצתו 52

לכל אדם לברך את רעיו בכתובה לשנה טובה גם בלילו וביומו השני של ראש השנה, וכן להשתדל להתברך בברכה זאת מפי חכם. כמו כן הדגיש המחבר כי מייד לאחר האיחולים ההדדיים הנאמרים בתום תפילת מוסף של היום השני על המתפלל לשוב לביתו:

ובכן יגמרו חזרת המוסף ותקיעותיו [...] ואחר התפילה יברכו איש את רעהו 'לשנה טובה תכתב ותחתם', ואין לחוש ולומר כי ראוי להחזיק חברו לצדיק וכבר נכתב, דעיקר הוי יום ב'. שביום ב' גם כן אומר זמן, ולכן יש לומר בליל ב' כליל א'. ויחזור אחר איש חכם וירא לקבל פניו ויברכהו כי השעה צריכה לכך. ושוב אל יפנה ימין ושמאל לבקר אוהביו ורעיו כבחגים ובמועדים, כי המשפט לאלהים הוא למען תהיה יראתו יתברך על פניו לבלתי יחטא ברוב דברים אשר לא יחדל פשע, כי אם תכף ומיד בצאתו מבית הכנסת ישמח ויגיל בסעוד[ת] מצות היום לכבוד קונו. אך למעט אכילה ושתיה מידי מחסורו אשר יכשר לו למען לא יקלו ראש ותהיה יראת ה' על פניו אלא אוכל נפש בלבד לכבוד היום [...] מנהג שלומי אמוני רבני חסידי ארץ ישראל הראשונים עליהם השלום להכנס אחר תפילת[ם] לביתם, ומיד מקדשים ואוכלים ומיד הולכין אל בית הכנסת ולומדים תיקונים ולא היו ישנים כל היום וכן ביום שני. וזה אף כי לא נעלם מהם דברי רבינו זלה"ה [זיכרונו לחיי העולם הבא; האר"י] שהתיר לישן אחר חצות, לפי כי כבר נתעורר המלאך על ידי התפילות והתחינות,⁵³ מכל מקום לא מלאם לבם להבטל בימים הנוראים האלה אפילו שעה אחת [...] ועל כן מאד מאד צריך כל איש ישראל להיות זהיר וזריז במלאכתו מלאכת שמים כל הימים וביותר בימים האלה לבל ימצא בטל ויענישוהו, דבעידן ריתחא מדת צדק שולטת בדיניה וצריך להזהר דלא יתוקד עלמא בשלהבוי ודינוי בר מינן.⁵⁴

בטורקיה, איטליה וארצות המזרח ראו: א' יערי, 'ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים', קרית ספר, לח (תשל"ג), עמ' 98, 103; נ' וידר, 'עבר ועתיד בנוסח כל נדרי', י"ד גילת וא' שטרן (עורכים), מכתם לדוד: ספר זכרון הרב דוד אוקס, תרס"ה-תשל"ה, רמת גן תשל"ח, עמ' 196, הערה 43; מ' פוגל, 'שבתאותו של ספר חמדת ימים: התבוננות מחודשת', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז-יז [החלום ושבירו: התנועה השבתאית ושלוחותיה] (תשס"א), עמ' 367-369, 421.

53 לסיכום הדעות בשאלה אם ראשים לישון בראש השנה ולמנהגו של האר"י בזה ראו: א"י בראדט, 'איסור השינה בראש השנה', ישורון, יא (תשס"ב), עמ' תכתב-תתלו.

54 חמדת ימים, ד, קושטא תצ"ה, דף מד ע"ב.

מחבר 'חמדת ימים' התנגד לתופעת ביקורי הרעים בימי ראש השנה, שהועתקה לדעתו מהביקורים החגיגיים שהיו נהוגים בזמנו בימי חג ומועד ('כבחגים ובמועדים').⁵⁵ לדבריו המבקר את רעיו עלול להימשך אחר שיחה בטלה שבסופה יבוא – בעיצומם של ימי הדין – לידי עברה, שכן 'ברב דברים לא יחדל פשע' (מש' י 19). בעקבות זאת המליץ המחבר לכל אדם לאמץ את מנהגם של 'חסידי ארץ ישראל הראשונים', שבתום תפילתם הלכו לבתיהם ללא שיהיו, ולאחר שקידשו וסעדו שבו לבית הכנסת כדי לנצל את הזמן שנותר עד תפילת מנחה לאמירת תיקונים.⁵⁶

55 דברי תוכחה דומים השמיע מחבר 'חמדת ימים' כנגד מי שמבליים את זמנם בביקורי רעים בימי הסוכות, ומכאן ניתן להקיש במהופך שבתפיסה העממית נחשב ראש השנה כסוכות ולא הייתה רתיעה מביקורים ביום זה: 'ואין טוב לאדם לאבד הימים טובים – שלא ניתנו לישראל אלא לעסוק בתורה ולששון ולשמחה – בטורח משא כבד, לבל ישקוטו ולא ינוחו מאז הבקר ועד הצהרים לפקוד איש רעהו ומשפחה ומשפח' יחוגו וינועו כשיכו' [רים] אלה מפה ואלה מפה, ויהי בצהרי' [ם] שבי' [ם] אל ביתם עייפי' [ם] ויגיעי' [ם] רעבי' [ם] גם צמאי' [ם] נפשי' [ם] בהם תתעטף כמי שעקר דלתות עזה, הכזה יהיה ששון ושמחת הרגל יבחרהו ה' מי צוה כן? מי גזר כן? כי לא אמרו בלבד: "חייב אדם לקבל פני רבו ברגל", או אביו ואמו – דאתקש כבודם לכבוד שמים דומיא דתלמיד חכם. אכן, שאר קרובי' [ם] לא התירו להבטל האדם מת' [מתלמוד תורה] ומשמחת הרגל ומנוחתה לשמוח לב קרוביו ישתקע הדבר. ולא עוד, אלא כמה מהם הקלו בכבוד הרב ולא יקבלו פני רבם ויקבלו פני עשרי עם וכדאי בזיון וקצף. על כן משבחה אני את העצלני' [ם] שאינן יוצאים מבתיה' [ם] ברגל, רק לקבל פני רבם בלבד ושם ינוחו בסוכתם בששון ובשמחה מנוחת אהבה ונדבה מנוחת שלום השקט ובטח, כי מתי יעשו לביתם הן בשאר הימים לא יכלון יגעו בספ' [ר] מאז הבקר עד הערב על בצע כסף על המח' [ה] ועל הכלכלה והן ביום אשר הוא להם מנוחה לעסוק בתור' [ת] ה', יאבד יום ההג בדברי הבאי ונמצאו קרחים מפה ומפה והנפש היפה היא מר לה חס ושלום [...] ולכן האיש הירא את דבר ה' יעזוב דרכי בני אדם המאבדי' [ם] זמנם אחר התוהו ואחר אשר לא יועילו ובכל שבעת ימי החג ישתעשע עם קונו בתוך סוכתו עם הז' אושפיון קדישין המסתופפים בסוכתו' (שם, ג, דף פז ע"ב – פח ע"א).

56 והשוו לדברי הגינאי של מחבר 'חמדת ימים' למנהג ה'בוערים' שמקפידים להימנע משינה בצוהרי ראש השנה, אך במקום לנצל את הזמן לתפילה או לימוד הם נאספים בפתחי חצרות הבתים ועוסקים שם בלשון הרע וברכילות: 'ובכל אלה הימים יהא זהיר וזריז לבלתי ישוח שום שיח' [ת] חולין כמנהג חסידים הראשונים כי אם ביראת ה' כל היום. לא כמו כמה בוערים בעם אשר שמרו לעשו' [ת] שלא לישן בימי ר"ה ונועדו יחדיו בפתחי שערי החצרים, ויהי מושבם בית מועד לכל חי – איש לא נעדר אשר יעבור תחת לשונם, ויספרו פֶּרַע עוֹשֶׁק וְשֹׁמֵעַ שָׂא לַנֶּדֶד שִׁינָה מְעִינֵיהֶם אֵלֶּה עִם אֵלֶּה, וְלֹא יִזְכְּרוּ וְלֹא יַעֲלוּ עַל

מדברי מחבר 'חמדת ימים' למדנו כי בזמנו קמו מתנגדים לביקורי הרעים שהיו נהוגים בימי ראש השנה, ואלה הקפידו לשוב לבתיהם מיידי לאחר התפילה כדי לא לשוות לראש השנה צביון חגיגי.⁵⁷ על אף הריחוק הניכר בין מנהג אשכנז המתועד בדברי ר' יעקב בן הרא"ש ובין מקומו וזמנו של מקור זה, ייתכן ששיקולים דומים עמדו ברקע ההתעלמות של רוב חיבורי הספרות הרבנית האשכנזית ממנהג הביקור, ובצד הנימוק התכליתי שנועד לאפשר למסור את האיחול בדרך נוחה וקלה, הילך גם נימוק חינוכי-דתי שראש השנה הוא יום דין שיש להימנע בו מביקורים העלולים להביא לידי קלות ראש ושיחות חולין.

נימוק שונה לחלוטין לשלילת מנהג הביקור מופיע בדברי ר' אפרים העקשיר (המבורג, תחילת המאה השמונה עשרה) בפירושו ל'שולחן ערוך'.⁵⁸ העקשיר אימץ את המלצתו של גומבינר לצרף חתימה לאיחול הכתיבה, כדי להראות למתברך שלדעת המברך הוא ראוי להיחתם לאלתר בספרם של צדיקים.⁵⁹ מתוך נימוק זה הסיק העקשיר שאין לומר את הנוסח המשולב קודם לתפילת ערבית של ליל ראש השנה:

ונהגים שכל אחד אומר לחבירו 'לשנה טובה תכתב'. הוסיף מ"א [מגן אברהם, חיבורו של גומבינר] 'ותחתם' (מ"צ [מעגלי צדק], החיבור שעליו הסתמך גומבינר) וכן נכון, שיחזיקו לצדיק שנחתם לאלתר לחיים טובים וכ"כ [וכמו כן] כתב הט"ז [ה'טורי זהב']. ולפ"ז [ולפי זה], אינו נכון לומר לחבירו קודם התחלת התפלה בליל ר"ה: 'ה' יתן לך חתימה טובה, דא"כ

לב מוראת דין האיום הנור' [א] מאד' (שם, דף סה ע"א).

57 הסתייגות מביקורי רעים בראש השנה נשמעה גם מאוחר יותר, בדברי ר' אברהם חמוי (חלב, המאה התשע עשרה), שהמליץ לכל אדם להתברך בתום סעודתו מפי רבו או הוריו ולנצל את שארית הזמן לקריאה בתהילים: 'אחר האכילה שאכל צדיק לשובע נפשו ילך להקביל פני רבו וכאלו מקביל פ"ש [פני שכינה] [...] והטעם כדי שיקבלו ברכותיו [...] מודע לבינה שאסור לבקר בימים הנוראים הללו לאוהביו וקרוביו וכו', רק דווקא אביו ואמו ורבו לקבל ברכתם, ואח"כ יהא זריז ונשכר ללמוד התהלים ב"פ [ב' פעמים] כמנין כפ"ר' (ר' אברהם חמוי, סדור בית דין לראש השנה, ירושלים תשמ"ו, דף קנג ע"א). בדומה לכך הדגיש חמוי את חובת הזהירות ביום זה מפני שיחות בטלות: 'ביום הזה יִזְהַר לשמור פיו ולשונו מדיבור של חול, ומכ"ש [ומכל שכן] מדברים בטלים רק דווקא <כל> על התורה ועל העבודה, כי בזה היום עזר וסיוע לנו לשו"ב' (שם, דף קנג ע"ב).

58 ר' אפרים העקשיר, אדני פז, אלטונה תק"ג, דף כז ע"ב – כח ע"א.

59 גומבינר (לעיל הערה 33).

[שאם כן] מחזיקו שאינו צדיק. וגם לא מצינו מנהג זה ב'מנהגים' או בשום ספר. וגם לא ראיתי זה בכל קהילות גדולות שהייתי בפולין ובאשכנז, וגם פה לא ראיתי זה המנהג, רק מזמן שלשים שנה שהולכים כל א' לבית חברו ואומר לו כנ"ל, וגם הולכים בבהכ"נ [בבית הכנסת] זה לזה ואומרי' [ם] כך. והנראה דיש בזה הדבר קצת חנופה כיון דא"צ [דאין צריך] לזה, ע"כ [על כן] יש למנוע מנהג זה ביום הקדוש והנורא הזה.

העקשיר העיד אפוא כי בעברו הרחוק ראה (באלטונה?) שנוהגים לומר את האיחול לשנה טובה בביקור מיוחד בבית המתברך לפני תפילת ערבית של ליל ראש השנה, בנוסח הכולל כתיבה וחתימה, ולשוב ולאחל בלשון זאת בליל ראש השנה בתום תפילת ערבית. העקשיר סבר שיש לבטל את מנהג האיחול לפני תפילת ערבית של ליל ראש השנה, שכן מלבד העובדה שהוא לא נזכר ב'מנהגים' בפרט, ובספרות הרבנית בכלל,⁶⁰ ואף לא נתקיים בימיו באשכנז ופולין, הרי שמי שמאחל קודם לזמן הכתיבה מציג את המתברך כ'בינוני', שדינו לא נחתם באופן סופי מייד לאחר הכתיבה. עדותו האישית של העקשיר חושפת, כי מנהג האיחול בשעת ביקור רעים שרד באשכנז עד תחילת המאה השמונה עשרה, וכך האיחול שנאמר בתחילה בשעת ביקור לפני תפילת ערבית, חזר ונשנה בבית הכנסת לאחריה.⁶¹ כפילות משונה זאת נראתה בעיני העקשיר כתוספת מיותרת שיש בה מן החנופה, ועל כן הוא התנגד לה.

ו. איחול לכתובה בשנה טובה באיגרות שלום

במחקר שוררת תמימות דעים שהאיחול בכתב נזכר לראשונה ב'הלכות ימים הנוראים' שב'ספר מהרי"ל', במיוחד למהר"ש,⁶² הלא הוא ר' שלום ב"ר יצחק שפעל

60 כוונתו ל'ספר המנהגים' לר' אייזיק טירנא (לעיל הערה 28).

61 מסופר על ר' יוסף חיים זוננפלד ש'היה נוהג לסובב בערב ר"ה על פתחי שכניו ומקורביו בפנים זוהרות קורנות שמחה ואהבה, כדי לברכם בשנה טובה ומבורכת', וקרוב לוודאי שמנהג זה שימר את מנהג הביקור באשכנז המתואר בעדותו של העקשיר. ראו: תורת חיים: ספר הנהגות ופסקים רבי יוסף חיים זוננפלד, מהדורת ש"ח ורנר, ירושלים תשע"א, עמ' 104.

62 ספר מהרי"ל (לעיל הערה 18), עמ' רנט, סי' ג. צבר קבע כי 'ראשיתו של המנהג היתה כפי הנראה בגרמניה של ימי הביניים. רבני אשכנז המליצו, כי בפרוס חודש אלול צריך אדם לאחל לחברו "תכתב ותחתם לאלתר לחיים", ואת דבריהם ביססו על מקור תלמודי

בווינה ובנוישטט שבאוסטריה במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה. מהר"ש היה רבם של מהרי"ל ור' אייזיק טירנא,⁶³ ונחשב לפוסק 'עצמאי' שרבות מהלכותיו אינן נזכרות בדברי חכמים שקדמו לו או בקרב בני דורו. ברם לאמיתו של דבר האיחול בכתב מתועד כבר מאות שנים קודם לכן, וכפי שנראה בסעיף 2.1 להלן. מלבד זאת ההסתמכות על דברי ר' שלום מנוישטט ב'ספר מהרי"ל' אינה מדויקת, משום שמנהג האיחול המופיע שם אינו אלא עיבוד משני לאמור לפניו בספר 'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט', שעריכתו מיוחסת לר' יוזפא ב"ר נחמיה אושטרייכר, תלמידו של מהר"ש.⁶⁴ על מנת להבהיר את היחס שבין מקורות אלו, אעמידם להלן זה לעומת זה:

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט ספר מהרי"ל

מה"ר [מורנו הרב] שלום אמר לי,
שלא לכתוב 'שלום'.

ידוע הקשור לראש השנה [...] בפעם הראשונה נזכר מנהג זה בספר מהרי"ל. הכותב קושר את המנהג עם אחד ממוריו הדגולים של המהרי"ל, ר' שלום בר יצחק רבה של קהילת נוישטאדט שליד וינה (Wiener-Neustadt) (צבר, לתולדות [לעיל הערה 11], עמ' 89–90); וכן: 'המנהג לשגר ברכה כתובה בימים שלפני ראש השנה החל ביהדות מאות שנים לפני המצאת גלויות כרטיסי הברכה ששוגרו בדואר. המנהג החל, כנראה, בגרמניה של ימי הביניים. רבני אשכנז מתקופה זו, ובראשם מנהיגה הרוחני של יהדות גרמניה בשלהי המאה הארבע עשרה וראשית המאה החמש עשרה, המהרי"ל, המליצו כי בפרוס חודש אלול צריך אדם לאחל לחברו "תכתב ותחתם לאלתר לחיים". את דבריהם ביססו הרבנים על מקור תלמודי ידוע המתאר את שלושת הספרים הנפתחים בראש השנה' (צבר, כרטיסי השנה טובה [לעיל הערה 1], עמ' 8). והשוו: א' סמית, 'איחולים מאמונה: גלויות ראש השנה של יהדות ארצות הברית בראשית המאה העשרים', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כז (תשע"א), עמ' 157 – סמית קיבלה סברה זאת וכתבה: 'המנהג של ברכות ראש השנה ראשיתו לכל המאוחר בגרמניה בימי הביניים'. וכן כתב גרוסמן כי 'מנהג משלוח איגרות ברכה בימים שלפני ראש השנה מקורו בגרמניה של ימי הביניים המאוחרים. רבני אשכנז המליצו כי בפרוס חודש אלול צריך אדם לאחל לחברו ברכת שנה טובה' (ח' גרוסמן, 'מה הקשר: על איגרות חג בעידן של תקשורת מודרנית', קשר, 42 (2011), עמ' 1).

63 על גישתו של ר' אייזיק טירנא לעניין ראו לעיל ליד הערה 28.

64 הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט (דרשות מהר"ש)², מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשנ"ו, עמ' קמ, ס' תסב–תסג. על ר' שלום מנוישטט, ועל תלמידו עורך הספר ראו: שם, עמ' 12–18, 22.

ספר מהרי"ל

הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט

וכמדומה לי שהיה אחר ז' [שבעה].

וגם אמר לי

שאינ לנחם בכתבו לאחר שכלו ימי האבל.

ואמר, שכן בגמרא כתב:

'המנחם לאבל אחר האבילות דומה

כמי שמכה לחבירו חבורה ואח"כ מרפא אותו'.

ג"כ [גם כן] זה לא שאני,

דמאחר שהזכיר לו מיתה,

מצער אותו ואח"כ מנחם אותו.

מוטב ששותק מעיקר ולא מזכיר לו מיתה

כלל.

ואמר לי מה"ר שלום

מר"ח [מראש חודש] אלול ואילך,

לכתוב באיגרות

אמר מהר"ש

משנכנס אלול,

כשכותב אדם אגרת שלום לחבירו

צריך לרמוז בהתחלתו

שמבקש עליו להשיבו לטוב השנה

הע"ל [העתידה לבוא]

על דרך

'בשנה טובה תכתב ותחתם',

או

'תולה ארץ על בלימה יטיב לך

כתיבה וחתימה'

וכה"ג [וכהאי גוונא].

וכן נהג מהר"י סג"ל [מהרי"ל].

ואגב גררא מורה מהר"ש

דלא לכתוב תיבת 'שלום' שלם

באיגרת,

אך

נקודה על הוי"ו.

וכן הוא בתשב"ץ,

דהוא אחד מן השמות הקדש.

'בשנה טובה תכתבנו'.

ואמר

שאינ לכתוב 'שלום' מלא

באיגרות,

אלא כך

'שלו' בלי המ"ם הסתומה ונקוד על הו'.

יש הבדלים אחדים בין המנהגים שבשני המקורות, ובראשם ההבדל בדרך מסירתם:

(א) ב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט' ציין העורך ארבעה מנהגים העוסקים בכתיבת איגרות, ומסר אותם כעדות ישירה מפי מהר"ש (מה"ר שלום אמר לי', 'אמר לי', 'אמר לי מה"ר שלום', 'אמר'). לעומת זאת ב'ספר מהרי"ל' מסר העורך רק שני מנהגים העוסקים בכתיבת איגרות, ואלו מיוחסים למהר"ש בלשון סתמית ('אמר מהר"ש', 'מורה מהר"ש'). ברור שהקטע המופיע ב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט' עמד לנגד עיני עורכו של 'ספר מהרי"ל', וזה נטל לעצמו את החירות לשנותו ולהוסיף עליו הדגשות שונות – משלו או משל רבותיו – כפי שעשה במקומות נוספים.⁶⁵ (ב) עורך 'ספר מהרי"ל' התעלם משני המנהגים ב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט' הקשורים בכתיבת איגרות ניוחמים – לא לכתוב בהם מילת 'שלום' ולא לשולחם לאחר שבעת ימי האבל – כנראה מפני שאין למנהגים אלה קשר ענייני לעיסוקו במנהגי ראש השנה. (ג) 'כשכותב אדם אגרת שלום לחבירו צריך לרמוז בהתחלתו' – למשפט קצר זה ב'ספר מהרי"ל' ארבע הוראות שונות: (1) מאחר שדברי מהר"ש מנוסחים במקורם כהוראה כללית שיש לכתוב באיגרות, הבהיר עורך 'ספר מהרי"ל' כי מהר"ש לא נתכוון שהמברך צריך להביע את איחוליו באיגרת לכלל מכריו, אלא רק למי שבכוונתו לשלוח להם איגרת בין כה וכה. (2) העורך הוסיף שמהר"ש לא קבע את מנהג האיחול בכל סוגי האיגרות (כגון שטרי חוב או החלטות בית דין) אלא באיגרות שלום וידידות בלבד.⁶⁶ (3) לדעת

65 שפיצר העריך שלמעלה משליש מן המנהגים של ר' שלום מנוישטט המופיעים ב'ספר מהרי"ל' הועתקו מ'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט', לרוב ללא שינוי. ראו: שם, עמ' 12. הוא הסתמך על דברי המבוא של ר' זלמן משוטיגווערא ל'ספר מהרי"ל': 'ומשראיתי אח"כ אשר חשקת הרבים בהם, הוספתי ביש מקומות דברי מהר"ר [מורנו הרב ר' שלום (מאוסטרייך ע"ה [עליו השלום]) וכללתי שמו מהר"ש. והוא היה רבו מובהק של מהר"י סגל הנזכר, ורוב נהוגיו עשה אחריו. ואותם הדברים לא ראיתי ולא שמעתי מן הגדול הנזכר, אך העתקתיים כאשר סדרם אדם כשר וסמכא שראיתי מאד נחשב בעיני מהר"י סגל, והיה קרוי בשם הח"ר [החבר ר'] יוזפא אוסטרייכר, אשר הוא כתוב אליו אותם הדברים לזכרון כאשר עשיתי' (ספר מהרי"ל [לעיל הערה 18], עמ' ב).

66 המשנה התירה לכתוב בחול המועד 'איגרות של רשות' (משנה, מועד קטן ג, ג). במסורתם של גאונים נתפרשה המילה רשות שבמשנה כסמכות שלטונית, רשות. ראו: ספר הלכות גדולות, ורשה [חש"ד], דף מב ע"א, ס' כ (צו השלטון); ובדומה לכך: תשובות הגאונים: שערי תשובה, לייפציג תרי"ח, דף כא ע"ב, ס' ריו (רשות מריש גלותא לדיין לפסוק ולהורות בתורה). לפי מסורת הניקוד של כ"י קאופמן A 50 וכ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רואי 138; ריצ'לר 710) יש לגרוס במשנה 'איגרות שְׁלֵךְ שוֹת'. כלומר מותר לכתוב בחולו של מועד איגרות שאינן בגדר חובה, וכך אומנם נתפרש בתלמוד הירושלמי: 'זו שאילת

מהר"ש על המברך לנסח את האיחול בדרך של רמיזה, כלומר בסגנון מליצי. ⁶⁷ (4) על המברך גם להקפיד לכתוב את האיחול לפני תוכנו העיקרי של המכתב, ככל הנראה על מנת להבליטו לעיני הקורא. ⁶⁸ (ד) עורך 'ספר מהרי"ל' הציע לתועלת

שלום' (ירושלמי, מועד קטן ג, ג [פב ע"ב; טור 813, שורות 1–2]). לאור פרשנות זאת הסביר ר' יעקב בן הרא"ש: 'ואגרות רשות' פירוש: שאלת שלום שאדם שולח לחבירו' (ארבעה טורים, אורח חיים, תקמה, ה), והוסיף שגם אביו צידד בפרשנות זאת. בעקבות פרשנות אשכנזית זאת הגביל עורכו של 'ספר מהרי"ל' את יישומו של האיחול לאגרת שלום בלבד, ובכך החריג את האיחול ממכתבים שנכתבו למטרות אחרות. בהקשר זה יש לציין לדברי שמואל וזאב ספראי שהמונח רשות בספרות התנאים כוונתו פעמים רבות למצווה קלה הפחותה בחשיבותה ממצווה שבחובה, ובהתאם לכך הם סברו שאגרות רשות שניתן לכותבן בחול המועד הן אגרות בית דין בעניין קיום המועדים והמצוות, וכעין האגרות שנוכרו במדרש תנאים לדברים, מהדורת ד"צ הופמן, ברלין תרס"ח–תרס"ט, עמ' 175–176. ראו: ש' ספראי וז' ספראי, משנת ארץ ישראל, י: מסכתות מועד קטן וחגיגה, ירושלים תשע"ב, עמ' 101–102.

יש לציין שמהרי"ל נהג לפתוח אגרות שלום בדברי מליצה לא רק בימי אלו אלא אף בחול המועד. בימי חול המועד הוא הקפיד לשנות את דרך אחיזת הקולמוס שבו כתב אגרות שלום: 'ומהר"ל אמר שאסור במועד לכתוב שום כתיבה אפילו בעיגול דהא מ"מ [מכל מקום] כל אות ואות נכתב כתיקה [...] ועיקר ההיתר במועד לכתוב על ידי שינוי כלאחר יד, ר"ל [רוצה לומר] שיתפוס הקולמוס ויחזיקנו בין קמיצה לאגודל, ואז ראוי לכתוב שורות ואותיות כתקנן' (ספר מהרי"ל [לעיל הערה 18] הלכות חול המועד, עמ' קצה, סי' ה). עורכו של 'ספר מהרי"ל' הוסיף כי מהרי"ל חשש שבעלי בתים שלא נמנו עם חוגי החכמים לא יהיו ערים לשינוי המכוון בדרך אחיזת הקולמוס, ויתירו בחול המועד כתיבה כדרכה. כדי למנוע זאת הוא הבהיר בפתח דבריו שכתב ידו נפגם בשל קדושת ימי חול המועד: 'וכשהוא כותב לבעלי בתים אגרות שלום, אז דרכו להתחיל להם חרוזה בתחלה, להודיעם שכתב בשינוי ולא יטעו אחריו, כמו: מפני ימי הדיצה / מכתבי רצוצה / בכותבי באגודל וקמיצה. אי נמי: מכתב ידי מדולדל / בקורבי קמיצי לאגודל / אך שלומך יגדל, וכל כה"ג. אכן הכותב לת"ח [לתלמידי חכמים] א"צ [אינו צריך] להודיעם, כי יודעים הלכות דת ודין' (שם).

ר' גרשון אשכנזי (מיינץ, המאה השבע עשרה) בירך בהקדמתו לספרו את המביא לדפוס, וסיים את ברכתו באיחול: 'רק שוכן רומה יטיב למר ולכל הנלווים] אליו הכתיב/ה] והחתימה כנפשו הרמה וכ"ע [וכרום ערכו]. אוהבו כנפשו נפש צדיק [...] נאם הטרוד מאד גרשון אשכנזי' (שו"ת עבודת הגרשוני, לבוב 1861, עמ' 5). ר' ישראל ח' פרידמן הסיק מכאן שאין הכרח לציין את האיחול בתחילת המכתב, ואף נסמך על דברי מרגליות, שהתיר לכתוב את האיחול גם בסוף המכתב. ראו: י"ח פרידמן, ליקוטי מהרי"ח: על סדר התפלה והתנהגות האדם דבר יום ביומו, ג, ניו יורק תשכ"ה, דף נו ע"ב; מרגליות, [לעיל הערה 37], תקפא, ט.

הכותבים דוגמאות לנוסחי איחול מליציים, הכוללים נוסף על לשון כתיבה גם לשון חתימה, בעוד שב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט' הוצע רק נוסח אחד, שאינו כולל חתימה. (ה) העורך אישש את מנהגו של מהר"ש להביע את האיחול בכתב, והוסיף ש'כן נהג מהר"י סג"ל' תלמידו. (ו) עורך 'ספר מהרי"ל' אישש גם את מנהגו של מהר"ש להימנע מלכתוב באיגרות את התיבה 'שלום' במלואה בשל קדושתה ומחשש שהאיגרת שבה נכתבה תבוא לכלל ביזיון, והוסיף שכך נאמר עוד קודם לכן ב'תשב"ץ'.⁶⁹ על אף הפער שבין המקור הראשוני למשני, הצד השווה בהם הוא ששניהם כרכו יחד שניים ממנהגיו של מהר"ש הנוגעים לנוסחי כתיבת איגרות, ובכללם הוראתו לכל אדם הכותב לידידיו איגרות במהלך חודש אלול לכלול בדבריו איחול לכתובה בשנה טובה.⁷⁰

1.1. נוסחי האיחול בכתב של ר' שלום מנוישטט ור' יעקב מולין נוסח האיחול המופיע ב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט' ('בשנה טובה תכתבנו') והנוסח הראשון המיוחס למהר"ש ב'ספר מהרי"ל' ('בשנה טובה תכתב ותחתם') מבוססים שניהם על מליצתו של ר' יעקב בן הרא"ש בנוסח האיחול הנאמר בעל פה ('תכתב בשנה טובה'). עם זאת בעוד שהאיחול המקורי של ר' שלום מנוישטט מנוסח בנימה קהילתית, כך שהנמען מבורך בתוך כלל ישראל, האיחול של מהר"ש המצוטט ב'ספר מהרי"ל' מנוסח כבקשה לברכתו של נמען קונקרטי. נוסף על כך עורכו של 'ספר מהרי"ל' שם בפי מהר"ש את האיחול 'ותחתם'.⁷¹ ההצעה השנייה של מהר"ש המופיעה ב'ספר מהרי"ל' ('תולה ארץ על בלימה / יטיב לך כתיבה וחתימה') היא פרפרזה על הסליחה 'אדון כתיקה מועד' המיוחסת לפייטן ולפרשן המקרא

69 כוונתו לדברי ר' שמשון ב"ר צדוק על מנהגו של מהר"ם מרוטנבורג: 'ואינו כותב שלום שלם בכתבים, לפי שהוא שם, כדאיתא בפ"ק [בפרק קמא] דשבת (י, ב): "ויקרא לו ה' שלום" (שופטים ו כד). פי' [רוש] השם שהוא שלום. והטעם מפני שהעולם משליכין אותן ואינם חוששין לשומרן' (ר' שמשון ב"ר צדוק, תשב"ץ: המכונה תשב"ץ קטן, מהדורת ש' אנגל, ירושלים תשע"א, עמ' רלח, סי' תכ [תיח]). מאחר שהקפדה זאת רלוונטית לכלל האיגרות, ללא זיקה למועד או אירוע מסוים, לא נמנע העורך לקושרה למנהגי ראש השנה.

70 אף שמהר"ש הורה לכתוב את האיחול החל מראש חודש אלול, ברבות השנים היו מן החסידים שהחלו לכתוב את האיחול כבר מט"ו באב, וכך נהגו גם אדמו"רי חב"ד. ראו: י' מונדישין (עורך) אוצר מנהגי חב"ד: אלול-תשרי, ירושלים תשנ"ה, עמ' יג, סי' כ; ר' חיים אלעזר ממנוקאטש, שער יששכר, ברוקלין תשנ"ב, דף קסו ע"ב.

71 הנימוק להוספה זאת כבר נדון בקשר לאמירתה באיחול על פה. ראו לעיל ליד הערה 33.

ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינ"ש (צרפת, המאה השתים עשרה). בסליחה זאת, שנועדה במקורה לנעילה של יום כיפור,⁷² עולה הבקשה שה' הכול יכול יכתוב את בריותיו לחיים בעט ברזל שאינו נמחה: 'תחקקנו לחיים ותיטיב החתימה / תולה ארץ על בלימה'.⁷³

עורכו של 'ספר מהרי"ל' הדגיש שמהרי"ל צידד במנהג רבו מהר"ש, אך לא פירט מה היו לשונות האיחול שבהם השתמש. כדי לנסות לעמוד עליהם אביא מטבעות איחול שכתב בפתחת תשובותיו ההלכתיות: (1) 'לחיים טובים ושנים מרובים יכתב ויחתם ידידי [ב"א, בן אחי] פטיש החזק מה"ר יעקב ס"ל [סגן לוייה] שי[חיה]'; (2) 'תכתב ותחתם לחיים טובים אהו[בי] הר' אלחנן כ"ץ שי'; (3) 'בשנה טובה תכתב ותחתם אהו[החבר ר'] אלחנן כ"ץ'; (4) 'בשנה טובה וברכה ושלוש תכתב ותחתם אהובי הח"ר מיינשטרליי"ן'; (5) תוטב החתימה להוגי תמימה אהובי ק"ק ווירמיישא שי';⁷⁴ (6) 'שוכן רומה יטיב לך כתיבה וחתימה, אהובי הנחמד הח"ר לברמן שי'; (7) 'תכתב ותחתם לחיים, אהובי הנעים הח"ר יעקב שי'; (8) 'בטוב שנה משוכן מעונה, תכתב ותחתם אהובי הח"ר אלחנן [כהן] שי'; (9) 'תכתב לחיים אהובי ה"ר שלום'.⁷⁵ ניתן להעריך שלשונות האיחול שכתב מהרי"ל באיגרות שלום תאמו לאחד או יותר מנוסחי האיחול המופיעים בפתח תשובותיו ההלכתיות. מהציטוטים שהובאו עולה שלמטבעות האיחול בתשובות מהרי"ל לא היה דפוס חיצוני קבוע: לעיתים נקט מליצות מחורזות (1, 5–8) ולעיתים – מליצות שאינן מחורזות (2–4, 9), ורק שתיים מהן (3, 9) תאמו ביסודן לאחד המטבעות שיוחסו ב'ספר מהרי"ל' לרבו מהר"ש.

72 גולדשמידט (לעיל הערה 15), עמ' 762.

73 א"מ הברמן, 'פיוטי ר' יוסף בן יצחק מאורליינ"ש', תרביץ, ט (תרצ"ח), עמ' 4, על פי כ"י פרמה, פלטינה 3006–3007 (דה רוסי 654; ריצ'לר 1064). התואר 'תולה ארץ על בלימה' הוא על פי איוב כו 7, והוא מתפרש כשבח לה', שבאורח פלא תומך בארץ מלמעלה ומלמטה בלא כלום. במחזורי התפילה הנפוצים מוזכרת סליחה זאת מלבד בנעילה ליום כיפור גם בסליחות לערב ראש השנה וערב יום כיפור, ובסדר 'הושענות' להושענא רבה. 74 תלמידי מהרי"ל פתחו את שאלתם בסימן זה ב'שנה טובה וברכה לריש גלותא [ריכא] מ"ה מהרי"ל שי".

75 (1) שו"ת מהרי"ל, מהדורת י' סץ, ירושלים תש"ם עמ' לו, ס' לה; (2) שם עמ' ריט, ס' קכה; (3) עמ' רכד, ס' קכח; (4) שם, עמ' רע, ס' קנח; (5) שם, עמ' רפד, ס' קעב; (6) שם, עמ' רפה, ס' קעג; (7) שו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת י' סץ, ירושלים תשל"ז, עמ' א, ס' א; (8) שם, עמ' כ, ס' יח; (9) שם, עמ' סח, ס' סד.

2.1.2. מתי החלו לאחל בכתב?

כאמור הדעה הרווחת היא שהאיחול בכתב החל להתפשט במאה הארבע עשרה על ידי ר' שלום מנוישטט וכפי שנמסר מפיו ב'ספר מהרי"ל'. אך נראה שמלבד העובדה שמנהג זה נמסר בשינויים ב'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט', הרי עצם הקביעה שמנהג זה נוצר במאה הארבע עשרה אינה עולה בקנה אחד עם העובדה שמצינו תיעוד לאיחולים בכתב כבר באיגרות מן המאה האחת עשרה שנשתמרו בגניזת קהיר ובתשובות רבניות מאשכנז מן המאה השתים עשרה.

1.2.1. תעודות מן הגניזה

בגניזת קהיר נשתמרו 14 איגרות בערבית-יהודית הכוללות איחולים לכתובה לשנה טובה. להלן אציג מובאות מתוך האיגרות הכוללות איחולים כאלה, כשהן מתורגמות וממוינות לפי סדר תאריכי המשלוח ושמות הכותבים:

מספר הקטע	פרטי זיהוי עיקריים	תרגום
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10J9.3 (ע"א, שורות 1-3)	מכתב מנסים בן יצחק התאהרתי ממהדייה (?) אל מוסא בן אבי אלחי כלילה מפסטאט. עיקר	אני כותב לך אדוני רבי. ייתן לך אלוהים אריכות ימים ויתמיד את עזרתו לך ואת אושרך, בכ"ד באלול, יחתום אותו אלוהים עליך במיטב חותמו, ⁷⁶ ויקבל ממך וממני (את תפילת) הימים האלה הבאים ותכתב בספר חיים בספר מחילה וסליחה אתה וכל ישראל. אחרי
3 בספטמבר 1051. ⁷⁷		

76 מטבע האיחול לחתימתו לטובה של חודש אלול ('במיטב חותמו') המופיע כאן לפני האיחול לכתובה לשנה טובה אינו מיוחד לימים הנוראים, ולפי בדיקתי באתר פרידברג לחקר הגניזה הוא השתמר בכ" 60 (!) מכתבים ממצרים, שנשלחו ברובם הגדול בכל חודשי השנה. אסתפק כאן במובאה אחת מתוך מכתב עסקי ששלח הסוחר מוסא בן אבי אלחי מאלכסנדריה בחודש אדר בשנת 1045 בקירוב אל אבו סעיד יוסף בן מוסא התאהרתי: 'מאלכסנדריה, ב' באדר, יחתום אותו אלוהים לנו ולך במיטב חותמו, ויודיע לנו ולך את ברכת הפורים המבורך הבא עלינו ויחדשו עליך שנים רבות שש ושמח' (כ"י אוקספורד, בודליאנה heb. c.28/34, ע"א, שורות 3-5; מצוטט לפי תרגומו של גיל [שם], עמ' 527). ריבוי היקרויותיו של האיחול לחתימה לחודש טוב מעיד על התפשטותה הניכרת של האמונה שבראש השנה וביום הכיפורים נקבע דינו של אדם לשנה כולה, ועם זאת דינו חוזר ונחתם מידי חודש בחודשו.

תרגום	פרטי זיהוי עיקריים	מספר הקטע
שלפני כן שלחתי לך מכתבים באוניות, יכתבן אלוהים לשלום. ⁷⁸		
אני כותב לך אדוני ורבי [...] מתניס, בו' תשרי אלוהים יודיעך את ברכת השנה הזאת תהיה לברכה, ואת ברכת המועדים האלה יהיו לברכה, והצום יהיה לברכה. אבקש מאלוהים [...] תזכה בספר חיים בספר [...] תגיע שנים רבות שנים נעמים שש שמח.	מכתב ממבשר בן דוד מתניס אל נהוראי בן נסים מפסטאט בענייני מכתבים וברכות לתחנתו של הנמען. שנת 1052 בקירוב. ⁷⁹	כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 225.15 (ע"א, שורות 1–5)
אני כותב לך אדוני ורבי [...] מתניס, ביום ב' כ"ג באלול. יודיעך אלהים את ברכת חתימתו וייתן לך אושר בחודשים הבאים ויעשה לך אותה שנה מוצלחת שתהייה לברכה, ויודיעך את ברכתה. תכתב בספר חיים בספר זכרון בספר מחילה וסליחה וספר פרנסה וכלכלה. תגיע שנים רבות שנים נעמים שש שמח תזכה לביאת גואל ובניאל (!) אריאל וקיבוץ כל ישר ויתן לך בנים זכרים עוסקי תורה אמן.	מכתב ממבשר בן דוד מתניס אל נהוראי בן נסים מפסטאט בבירורים על משלוחי מכתבים ודאגה לשלום משפחתו שבמהדייה. 25 באוגוסט 1068. ⁸⁰	כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.386 (ע"א, שורות 1–7)

77 מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' 332.
 78 מטבע איחול לכתבתן של אוניות לשלום נמצא בקטעי גניזה נוספים של מכתבי סוחרים מצרים מן המאה האחת עשרה, והוא בא כמובן ללא זיקה למועד מסוים. ראו למשל: כ"י לונדון, המוזיאון הבריטי OR 5544.6 (ע"א, שורה 7); כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K25.250 (ע"א, שורה 5); כ"י אוקספורד, בודליאנה MS heb. d.66/15 (ע"ב, שורה 13).
 79 גיל (לעיל הערה 75), ד, עמ' 292–293.
 80 שם, עמ' 306–307.

מספר הקטע	פרטי זיהוי עיקריים	תרגום
כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2727.38 (ע"א, שורות 1–2)	מכתב מאת אסמעיל בן פרח מבובבציר אל בנו אבו אלסרור פרח מאלכסנדריה בענייני משלוח סחורות בספינות.	בני היקר. יאריך האל ימיך, ויהיה לך ועימך עוזר וסומך. ערב ראש השנה תכתב בספר החיים ב[...] פרנסה וכלכלה ותזכה לשנים רבות תראה בנחת ציון.
11 בספטמבר 1056. ⁸¹		
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13J23.15 (ע"א, שורות 1–3)	מכתב מחיים בן עמנואל בן קיומא ממהדייה אל מבורך בן סעדיה מפסטאט בעניין רכישת ספרים. שנת 1063 בקירוב. ⁸²	אני כותב לך אדוני החבר הנכבד [...] ממהדייה בג' בתשרי. יקבל אלוהים (את תפילותיך) בימים המבורכים האלה ויזכה שנים רבות שוש שמח שלם ותכתב בספר חיים ובספר מחילה וסליחה.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10J20.18 (ע"א, שורות 1–5)	מכתב מנתן בן נהוראי מאלכסנדריה אל אביו נהוראי בן נסים מפסטאט בענייני סחורות. שנת 1063 בקירוב. ⁸³	אני כותב לך אדוני רבי [...] אני מברך אותך, אדוני, בזה הצום, יהיה לברכה, תיכתב בספר חיים, מחילה וסליחה. ומועד זה יהיה לברכה, יגיעך אלוהים כמותו אדוני בחיי בנך, יתן לו אלוהים חיים שנים רבות שש שמח, ואנו וכל ישראל.

81 מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825–1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 544–545.

82 גיל (לעיל הערה 75), ד, עמ' 276–277.

83 שם, ג, עמ' 449.

מספר הקטע	פרטי זיהוי עיקריים	תרגום
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8J26.17 (ע"א, שורות 1-4)	מכתב מנתן בן נהוראי מאלכסנדריה אל מוסא בן אבי אלחי מפסטאט בענייני עסקים. שנת 1080 בקירוב. ⁸⁴	אני כותב לך אדוני ורבי [...] בכ' באלול יחתום אותו אלוהים עליך אדוני במיטב חותמו ויקבל מאיתנו וממך (את תפילת) אלה הימים הבאים עלינו תכתב בספר חיים בספר מחילה וסליחה פרנסה וכלכלה אנו וכל ישראל.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה OR. 1080 J5 (ע"ב, שורות 1-2)	טיוטת מכתב תנחומים מחלפון ויוסף, כנראה מאשקלון, אל אליהו הכהן הרביעי בן אביתר מצור, לרגל מות דודו צדוק הכהן. שנת 1094 בקירוב. ⁸⁵	וישביעהו שובע שמחות // ישפיעהו // נעימות ירויהו בספר הח[יים] יחקהו בדת יושר יחזקהו מכל עון ינקיהו מעין רעה יצילהו ויפדהו ובספר חיים יחוקקיהו.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18J3.5 (ע"א, שורות 21-24)	מכתב מאת פליט מעכו שחי באלכסנדריה אל יוסף בן יחיה מפסטאט, בבקשת סיוע, תלונות על בני פסטאט והעלאת זיכרונות מחייו בעכו. שנת 1115. ⁸⁶	הקבה יזכיכם לשנים רבות ששים ושמחים ויכתבכם יחד בספר חיים וברכה ושלום ויבשרכם בסליחה ומחילה וכפרה ולעלות ולחוג את חג הסכות בהר הקדש בירושלים ולחזות בנועם יי ולבקר בהיכלו אמן וכן יהי רצון.

84 שם, עמ' 456-457.

85 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), ג, תל אביב תשמ"ג,

עמ' 375-378, 621.

86 שם, עמ' 512. גיל הפנה שם לדברי גויטיין, שסבר שהמכתב נכתב בעכו לאחר שנכבשה

על ידי הצלבנים. ראו: S. D. Goitein: *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, III, Berkeley, CA 1993, p. 238

מספר הקטע	פרטי זיהוי עיקריים	תרגום
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13J22.31 (ע"א, שורות 24–27)	מכתב מאבן נצר בן אברהם שמשלה מאלכסנדריה אל חלפון בן נתנאל בפסטאט בענייני מסחר בחיטה. שנות השלושים המוקדמות של המאה השתים עשרה. ⁸⁷	והריני מברכך במועדים אלו הבאים עלינו. האל יזכה אותך לשנים רבות ויכתבך בספר חיים ובספר זיכרון ובספר מחילה וסליחה וכפרה ויזכה להקמת סוכת דוד הנופלת ולחוג את חג הסוכות.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13J15, fs 16, 20 (קטע ב ע"ב, שורה 20; קטע א ע"ב, שורות 21–22)	מכתב מעמרם בן יצחק מאלכסנדריה אל חלפון בן נתנאל לפסטאט בעניין מחלת אשתו ובואו של ר' יהודה הלוי למצרים. 8 בספטמבר 1140. ⁸⁸	ואני מברך אותך לקראת מועדים אלה הבאים עליך וה[...]. הנכבדה, אלוהים יתעלה יכתבם בספר זכרון ובספר מחילה וסליחה ולחוג את חג הסוכות בירושלים ולחזות בנועם ה' ולבקר בהכלו.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.289 (ע"ב, שורה 6)	מכתב מיהודה, הדיין של אלמחלה אל נמען ממנית זפתא בעניין המלצה על אורג משי שהיה מתלמידי ר' אברהם בן הרמב"ם. המאה השלוש עשרה. ⁸⁹	עבדו ומודה חסדו יהודה [...] הקדוש ברוך הוא יכתבך בספר חיים ובספר מחילה וסליחה וכפרה.

87 מ' פרנקל, האוהבים והנדיבים: עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 542–544.

88 מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו: 55 תעודות מן הגניזה, ירושלים תשס"א, עמ' 422–426.

מספר הקטע	פרטי זיהוי עיקריים	תרגום
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 8J15.20 (ע"א, שורות 12–14)	מכתב ברכה לראש השנה אל 'אלעזר השר האדיר הנכבד'. התאריך והמקום לא נשתמרו. ⁹⁰	מורנו ורבנו אלעזר השר האדיר הנכבד היקר הנדיב [...] ותבושר בהם במחילה ובסליחה וכפרה ותכתב בספר חיים וספר זכרון לחיי העולם הבא.
כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18J4.19 (ע"א, שורות 12–13)	מכתב משבתי בן אברהם ממנית זפתא אל יהודה בן אלעזר הכהן בבירה, בבקשה שיסכל את הניסיון להעבירו ממינויו כראש הקהילה במנית זפתא. כנראה שנת 1169. ⁹¹	כהדרת מורנו ורבנו יהודה השר הגדול בישראל [...] בראש השנה הבא הקב"ה יכתוב הדרתו וחמודיו בספר חיים מחילה וסליחה עם הכתוב לחיים בירושלים.

העיון במובאות אלה מלמד שהאיחול בכתב היה תופעה רווחת כבר במחצית השנייה של המאה האחת עשרה ועד המאה השלוש עשרה, ומסתבר שהיא נתקיימה אף בסמוך לתקופה זאת.⁹² כותבי המכתבים התגוררו במצרים, להוציא

89 ש"ד גויטיין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי': מסמכים חדשים מן הגניזה', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 192.

90 א' אשור, 'שידוכין ואירוסין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ו, עמ' 297, הערה 3. השם 'אלעזר השר' מופיע בתעודות נוספות המתוארכות למאות השתים עשרה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Add.3337) והשלוש עשרה (כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2560.9 [לשעבר ENA L197]; ENA 2727.35), ומכאן ניתן לשער שגם האיגרת שלפנינו אינה מאוחרת מן המאה השלוש עשרה.

91 מ"ע פרידמן, 'קטעים חדשים מן הגניזה משו"ת הרמב"ם (עם מילואים לשו"ת הגדפסות)', ח' בן-שמאי (עורך), חקרי עבר וערב: מוגשים ליהושע בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 447 והערה 15.

92 נוסח איחול בכתב המאוחר את רעיון הכתיבה בספרי שמיים, אם כי ללא זיקה מוכחת לימים הנוראים, היה נפוץ ככל הנראה גם בבבל במאות העשירית – האחת עשרה, ונמצא

שניים שהתגוררו כנראה בארץ ישראל (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה OR. 1080 J5) ואחד שהיגר ממנה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18J3.5). זיקתם הגיאוגרפית של שלושת אלה עשויה ללמד על יניקתו של נוהג כתיבת האיחול ממקור מארץ ישראל, שבה כאמור צמחה המסורת על כתיבת הדין בראש השנה. האיחולים נלוו לאיגרות שלום וידידות ובעיקר למכתבים עסקיים, ויש בהם כדי להצביע על אופיו העממי המובהק של מנהג זה. המכתבים נשלחו ברובם במהלך חודש אלול אך גם בתחילת חודש תשרי, והאיחולים המגוונים כללו בעיקר לשון כתיבה אך גם לשונות חקיקה וחתומה בספר. פעמים שהכותב ראה את כל מועדי החודש השביעי כחטיבה אחת והוסיף בצד האיחול לכתובה בראש השנה בספר החיים או הזיכרון איחולים לסליחה ביום הכיפורים ולגאולה ולבניין המקדש בסוכות.

2.2.1. תשובות רבניות מאשכנז

על אף קדמותן של העדויות שנשתמרו בגניזה, סביר להניח שמהר"ש התוודע לתופעת האיחול בכתב ולנוסחיו השונים מתוך היכרותו הישירה את ספרות השאלות ותשובות שנכתבה באשכנז החל מן המאה השתים עשרה. חכמי אשכנז כללו לעיתים בתשובותיהם איחולים לכתובה לשנה טובה. למשל ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, שפעל בגרמניה במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ועד שנות העשרים של המאה השלוש עשרה לערך, איחל לשואל בסופה של תשובה בעניין היתר עגונה: 'לא משום עיגונא פירשתי כן, אלא משום אמיתה של תורה. וצור ישראל יושיענו בקרן אורה והיתה בריתו אתנו החיים והשלום' [ם] ויכתבנו בספר

לו תיעוד בחתימה של שאלה הלכתית שהופנתה אל ר' יהודה בן יוסף, שפעל בימיהם של רב שרירא גאון ורב האי גאון: 'ויי' ברחמי יזכה את אדירנו ראש הסדר לכל כתרי תורה וייסדנה על ידו ויכתבו לחיי עד ונעימות נצח. ישע רב אמנ' (זכרון לראשונים וגם לאחרונים, א, מהדורת א"א הרכבי, ברלין תרמ"ז, עמ' 97, סי' רח). לזיהויו של גאון זה, שפעל בבבל בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה, ראו: ש' אברמסון, 'אגרות גאונים (סוף)', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 191–193. 'מאן פרסם תעודה מן הגניזה בעניין קיום צוואת שכיב מרע שבה איחלה האם לבניה: 'מנחתי לבני צנא יעקב ויצחק לפני אביהם אהרן כדי שיקנו בעבורי ספר ויהיה קדש בקהל טמן והנה הקימו בניה דבריה וצואה שלה והאל יברך אותם ויזכם שיקראו הם ובניהם ובני [בני]הם ויכתבו בספר חיים' (J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, Cincinnati, (OH 1931, pp. 56–57

חיים טובי' [ם] א"ס [אמן סלה]'.⁹³ בדומה לכך איחל ר' זרחיה הלוי, בעל 'המאור', מחכמי פרובנס במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, בסוף תשובה: 'כותב עושה רצונו בספר חיים / יכתוב ידו להניח ברכה הרבה באהלך עולמים'.⁹⁴ ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג (גרמניה, המאה השלוש עשרה) איחל בפתחת תשובה אחת: 'תכתבו לחיים לאורך ימים ותתענגו על רוב שלומים אלופי ומיודעי ה"ר יצחק וה"ר יקותיאל הלוי כנפש הרשום',⁹⁵ ובחתימת תשובה אחרת: 'ותיכתב ותחתם בשנה טובה אתה וכל ביתך וכל ישראל, כנפש אוהבך נדבה, אהבה רבה, סר למשמעתך. מאיר בר ברוך שיחיה'.⁹⁶ גם בן דורו ותלמידו של מהר"ם מרוטנבורג ר' חיים פלטיאל, שפעל באשכנז במאה השלוש עשרה ועד תחילת המאה הארבע עשרה, איחל לתלמידיו בסוף תשובה: 'ובספר חיים תכתבו כנפש תלמידכם חיים פלטיאל ז"ל'.⁹⁷ תופעת האיחול בתכתובות תורניות נמשכה במאה החמש עשרה, בתשובותיהם של ר' יוסף קולון⁹⁸ ור' ישראל איסרליין,⁹⁹ תלמידי מהרי"ל, ויש להניח שבהשפעתו

93 ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר ראבי"ה, ד, מהדורת א' פריסמן וש"י כהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' פח, סי' תצט.

94 התשובה נדפסה בשו"ת הרשב"א, ה, וילנה תרמ"ד, דף לב ע"א, סי' קסח.

95 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ב, מהדורת 'מכון ירושלים', ירושלים תשע"ד, עמ' תרי"ד, סי' צב (עז).

96 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ג, מהדורת 'מכון ירושלים', ירושלים תשע"ה, עמ' ר, סי' של (תתקלב).

97 התשובה הועברה לעיונו של הרא"ש על ידי שניים מתלמידיו של ר' חיים פלטיאל, והיא מופיעה בשו"ת הרא"ש, קושטא רע"ז, כלל ל, סעיף ד, ושם מופנית שאלתם של התלמידים אל חכם בשם ר' יחיאל פלטיאל. אומנם בדפוס וילנה תרמ"ה הן השאלה הן התשובה נקשרו בר' חיים פלטיאל. האיחול של ר' חיים פלטיאל מצוטט גם בתשובות, פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג, ב, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ך, עמ' ק, סי' קט.

98 'תכתבו ותחתמו בספר חיים טובים ושלום' (ר' יוסף קולון, שו"ת מהרי"ק, ורשה תרמ"ד, עמ' 69, סי' ע).

99 'תכתב ותחתם בשנה טובה' (ר' ישראל איסרליין, תרומת הדשן: פסקים וכתבים, ירושלים תשי"ח סי' יא); 'תכתב ותחתם לשנה טובה' (שם, סי' לה, מז, נט, צו, קלח, רנה); 'תכתב לשנה טובה' (שם, סי' קכה, קלז). 'שנה טובה ומתוקה תהא לך נכתבת ונחקקת מן עות מלְקָא [מרצון המלך, על פי עז' ה [7] דכולי [של כל] ארקא [הארץ, על פי י' 11] אהובי מה"ר פריץ יצ"ו' (שם, סי' רכט). גם תלמידו של איסרליין, ר' יוסף ב"ר משה ייחס לו מגוון נוסחים. למשל: 'תכתב ותחתם לשנה טובה אהו[בין] הר"ר מגליפא יצ"ו' (ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, אורח חיים, מהדורת י' פריימאן, ברלין תרס"ג, עמ' 45, סי' רעב);

של איסרליין פשט נוהג זה לתשובות תלמידיו ר' ישראל מברונא¹⁰⁰ ור' משה מינץ.¹⁰¹

מכלול האיחולים שסקרתי הם בבחינת שיחת חולין של תלמידי חכמים, ואנו יכולים ללמוד מהם כי ביסודו לא היה במנהגו של מהר"ש חידוש, שכן כבר למן המאה השתים עשרה שיבצו לעיתים חכמי אשכנז בתשובותיהם איחולים לכתובה לשנה טובה – אם בתחילת תשובתם ואם בסופה, אם בביטוי מפורש ואם במליצה. עיקר פועלו של מהר"ש היה אפוא להרחיב את מנהג האיחול שנתקיים עד ימיו בתכתובות רבניות בלבד (ואף בהן באופן מוגבל), לאגרות שלום וידידות. נוסף על כך, מהר"ש לא הסתפק ביישום המנהג על פי רצון הכותב, אלא המליץ להפיץ את האיחולים בכתב. בדרך זאת הרחיב מהר"ש את מעגל האיחולים לא רק לקרובים כי אם גם לרחוקים, וברור שהמלצתו להביע את האיחול בכתב העלתה במידה ניכרת את תפוצתם. עד כמה נתחבב האיחול שבכתב ברבות השנים ניתן ללמוד מדברי ר' יהודה ברילמן, שתיעד במאה השמונה עשרה את מנהגי אמסטרדם: 'לליל ראש השנה כותבים ילדים קטנים, שיודעים לכתוב, מכתב מלוח בית הספר עם איחולים ושמים אותו מגולגל תחת מפת החלות היכן שהאב מוצא אותו אחרי קידוש'.¹⁰² אם כן מנהג האיחול בכתב יושם גם בתא המשפחתי הקרוב, ואפילו ילדים בשנותיהם הראשונות בבית הספר הונחו על ידי מוריהם להפתיע את הוריהם בליל ראש השנה במכתב איחולים.

ז. סיכום ומסקנות

חז"ל פיתחו, לאור פסוקי מקרא, את רעיון הכתיבה בספרי שמייים וקשרוהו במיוחד לראש השנה. בעקבות זאת התפשטה התפיסה שראוי שכל אדם יאחל לרעיו סמוך לראש השנה שיתברכו בשנה טובה, ושהברכה תנוסח בדפוס משפטי המאזכר את רעיון הכתיבה בספרי הדין. האיחול במטבע זה הועבר בעל פה ובכתב. האיחול בעל פה תועד לראשונה בדברי ר' יעקב בן הרא"ש, בסוף המחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה, והוא הציג אותו בזיקה גיאוגרפית לאשכנז, תוך הדגשה

¹⁰⁰ 'תכתב לשנה טובה אהובי עמיתי הרב ר' מנשה יצ"ו' (שם, עמ' 10, סי' לב).
¹⁰¹ 'לשנה טובה ומתוקה תגזור תכתב ותחתם' (שו"ת מהר"י מברונא, (מהדיר: מ' הרשלר), ירושלים תשמ"ז, עמ' קפט, סי' רעג).
¹⁰² 'תכתב ותחתם לשנה טובה' (שו"ת מהר"ם מינץ, לבוב תרי"א, ט ע"א, סי' ז, (מו"ו)).
¹⁰² ברילמן (לעיל הערה 42), עמ' פד, סי' יב.

שיש לאומרו במסגרת ביקור בבית המתברך. היו שערכו את הביקור לאחר תפילת ערבית כליל ראש השנה, וכך אומנם נראה מן ההקשר הענייני שבו נזכר מנהג זה ב'ארבעה טורים' (וכפי שעולה מהתייעוד בכתבי היד של 'ספר מהרי"ל'). מנגד אין להוציא מכלל אפשרות שר' יעקב בן הרא"ש נתכוון לביקור שנערך כבר בערב ראש השנה (וכפי שניתן להסיק מעדותו של ר' אפרים העקשיר). לאחר ימיו של ר' יעקב בן הרא"ש כמעט לא נשתמר באות הכתובה עניין הביקור כמנהג חי. הצעתי שני הסברים להתעלמות זאת: אפשר שבמרוצת הזמן היו שביקשו למנוע את הטרחה הכרוכה בביקור מיוחד, והעדיפו להביע את האיחול כבר במפגש המשותף בעת היציאה מבית הכנסת; ובצד נימוק תועלתני זה אפשר שההימנעות מביקורי רעים נבעה מסיבה חינוכית-דתית הקשורה בתפיסתו של ראש השנה כיום דין שראוי להימנע בו מקלות ראש – ואם כן יש לראות בתפיסות המנוגדות בשאלת הביקור אחד מצדדיה של המחלוקת הרחבה אם רשאים לנהוג בראש השנה במנהגים בעלי אופי חגיגי. מכל מקום נראה ששתיקת המקורות בעניין הביקור מכאן ושלילתו במקורות אחרים מכאן מעידות על תפיסתו כפולקלור עממי שאין דעת חכמים נוחה הימנו, ועל כן יש להתנגד לו במפורש או לכל הפחות להתעלם ממנו.¹⁰³

בצד האיחול בעל פה נהג איחול בכתב, והוא תועד לראשונה באיגרות מן הגניזה שנשלחו בארץ ישראל ובמצרים במאה האחת עשרה, ובתשובות רבניות באשכנז במאה השתים עשרה. איחולים אלה הובעו בדרך ספונטנית ואקראית ולא מתוך ציות להמלצה פורמלית. רק במאה הארבע עשרה הובאה משמו של ר' שלום מנוישטט המלצה מפורשת בעניין, בספר 'הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט'. מהר"ש המליץ לכל אדם השולח איגרות שלום לרעיו בחודש אלול לפתוח את דבריו באיחול לכתובה לשנה טובה. מנהג זה עובד והורחב בשינויים רבים ב'ספר מהרי"ל', בציון העובדה שאף ר' יעקב מולין, תלמידו המובהק, הקפיד ליישם זאת בעצמו. על התפשטותו של האיחול בכתב ניתן ללמוד מאזכוריו הרבים – בסגנונות ובנוסחים רבגוניים – בספרות הרבנית המאוחרת ממהר"ש וממהרי"ל ואף במיוחד להם. בהקשר זה העליתי את ההשערה שר' שלום מנוישטט לא בא לייסד מנהג חדש בעיקרו אלא להנחיל לציבור הרחב את מנהגם של חכמי אשכנז שנתקיים עד ימיו בתכתובות תורניות בלבד, ואף בהן באופן אקראי ולא מחייב. ברם, יחסו הפנימי של האיחול בכתב לזה שבעל פה לא היה שווה: האיגרת

103 והשוו לדברי שפרבר על 'השרדותם והעלמותם של מנהגים' (שפרבר [לעיל הערה 18], ב, עמ' רלח).

התקבלה אצל הנמען עוד לפני מועד הכתיבה בספרי הדין (ולעיתים אחריו), והאיחול נלווה לתוכנה העיקרי של האיגרת ולא הועבר לנמען במיוחד לשם כך – כל אלו הפקיעו מן האיחול בכתב את התועלת הדתית והחברתית שהושגה באיחול שעל פה, ולא נותר ביניהם אלא הנוסח. עם זאת האיחול בכתב הקל במידה רבה את הפצת האיחולים לאוכלוסייה רחבה ורחוקה יותר, ובכך הניח יסודות איתנים להולדתה של תופעת משלוח כרטיסי הברכה לשנה טובה בשלהי המאה התשע עשרה.

איתמר דגן, הנשיא 47/47, גבעת שמואל
daganil@walla.co.il

